

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра міжнародного, європейського права та цивільно-правових
дисциплін

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

зі спеціальності 081 «Право»

Тема: «Право на справедливий суд у кримінально-правовому аспекті»

Завідувач кафедри _____ к.ю.н. В.М. Завгородня
(підпис)

Керівник проекту _____ к.ю.н. Є.А. Самойленко
(підпис)

Виконавець
студентка групи Ю.м-81/1 _____ В.О. Василенко
(підпис)

Суми – 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД У КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОМУ АСПЕКТІ: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА ЗМІСТ КОНЦЕПЦІЇ.....	10
1.1 Еволюція уявлень про справедливий суд	10
1.2 Сфера застосування права на справедливий суд у кримінально-правовому аспекті	20
1.3 Справедливий суд: інституційні та процедурні вимоги	27
РОЗДІЛ 2. СПЕЦІАЛЬНА ПРОЦЕДУРНІ ГАРАНТІЇ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД У КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОМУ АСПЕКТІ	40
2.1 Презумпція невинуватості	40
2.2. Право на захист	49
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД У КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОМУ АСПЕКТІ В УКРАЇНІ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ.....	62
3.1 Проблеми реалізації права на справедливий суд у кримінально-правовому аспекті в Україні	62
3.2 Шляхи удосконалення механізму реалізації права на справедливий суд в Україні	71
ВИСНОВКИ.....	79
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:.....	85

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВРУ – Верховна Рада України

ЄС – Європейський Союз

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЄКПЛ – Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод

ЗУ – Закон України

КСУ – Конституційний суд України

ООН – Організація об'єднаних націй

ОТГ – об'єднана територіальна громада

РЄ – Рада Європи

ВСТУП

Актуальність теми дослідження не викликає жодних сумнівів, адже протягом багатьох років існування людства суд залишався останньою надією пересічного громадянина на справедливість і захист своїх прав. У найдавніші часи судочинство здійснювалось громадою з огляду на місцеві традиції, звичаї та погляди на мораль. Згодом ця функція опинилась у руках правителя, який вершив суд, спираючись на власну волю та керуючись інтересами громади, яку очолював. Часи Середньовіччя ознаменувались також появою церковних судів, які розглядали кожен злочин передусім як «гріх», як посягання на порядок, встановлений церквою. І лише у період Нового часу починає з'являтися уявлення про те, що судочинство не повинно бути свавільним, а навпаки, має спиратись виключно на закон. За обвинуваченим починають визнавати процесуальні права, які дають йому змогу захищатись. З часом обвинувальний кримінальний процес замінює інквізиційний, а потім – змагальний. Та концепція права на справедливий суд, з якою ми маємо справу зараз – продукт багатьох століть еволюції. Саме для закріплення цих продуктів історії, філософської і правової думки у правозастосовній практиці було ухвалено низку регіональних та універсальних актів, які гарантують право на справедливий суд. Центральне місце серед таких актів посідає Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод.

Стаття 6 Конвенції гарантує право на справедливий суд. Вона закріплює таким чином принцип верховенства права, що слугує фундаментом демократичного суспільства, вказує на провідну роль судової гілки влади в забезпеченні справедливості і відображає спільну спадщину держав-сторін Конвенції. Ця стаття гарантує процесуальні права учасників цивільного судочинства (частина 1 статті 6) та права підозрюваного/

обвинуваченого/підсудного у кримінальному провадженні (частини 1, 2 та 3 статті 6).

Аналогічно з іншими положеннями Конвенції, стаття 6 підлягає телеологічній інтерпретації. Європейський суд з прав людини намагається забезпечити її реальну дію з метою захисту прав, які є практичними та ефективними (принцип ефективності), а не теоретичними та ілюзорними. У результаті цього нелітерального, контекстуального тлумачення статті 6, ЄСПЛ гарантує заявникам також право доступу до суду, право на виконання судових рішень, право на остаточність судових рішень тощо, які прямо не передбачені, але передбачались творцями Конвенції. З огляду на те, що практично кожне нове рішення за статтею 6 Конвенції відкриває нові грані права на справедливий суд, вивчення практики ЄСПЛ у цій сфері не можна припиняти, тим більше, що її врахування є обов'язковим для судів всіх рівнів в Україні. Особливого значення практика Суду набуває у контексті судових реформ, що майже перманентно реалізуються в Україні.

Про надзвичайно високу актуальність дослідження свідчить також те, що захист права на справедливий суд є одним із найбільш «популярних» підстав звернень до Європейського суду з прав людини. Відповідно до статистики Суду, майже $\frac{1}{4}$ всіх справ, які розглядаються ЄСПЛ, стосуються статті 6 Конвенції. Якщо врахувати ще заяви, які подаються за статтями 7 та 13 Конвенції, їх загальна частка сягне $\frac{1}{3}$ всіх проваджень Суду. Відтак, з огляду на вищевикладене, вважаємо, що право на справедливий суд, гарантоване статтею 6 Конвенції, потребує детального вивчення.

Оцінка сучасного стану наукової розробки проблеми. Як вже зауважувалось вище, право на справедливий суд є продуктом тривалого розвитку наукової правничої думки, тому розробленість теми, особливо у працях закордонних вчених є дуже високою. Серед таких, зокрема, варто назвати М. Новака (M. Nowak), Д. Вікаускаса (Vitkauskas D.), Г. Дікова (Dikov G.) та інших. Вітчизняні вчені також не стояли осторонь – наприклад, питання сутності справедливості та права на справедливий суд висвітлювали

В.В. Городовенко, Х.Б. Романів, Р.Л. Сопільник, Е. Л. Трегубов, С. О. Юлдашев. Праці Г. В. Соловей, В.В. Сердюк, О.А. Маляренка були присвячені окремим принципам кримінального судочинства. Роботи А.В. Кочури, Т. Фулей, М.Л. Белкіна розкривають зміст принципу презумпції невинуватості та його вплив на побудову кримінального провадження, а І. М. Зубача, В. П. Кушпіта, В.В. Гутника, О.І.Коровайка – право на захист у кримінальному процесі.

Тим не менш, з огляду на динамічність практики Європейського суду з прав людини, вважаємо, що в Україні недостатньо досліджень, які б комплексно розкривали проблеми реалізації права на справедливий суд в Україні.

Зважаючи на вищевикладене, **метою** нашого дослідження є вивчення проблем реалізації права на справедливий суд у кримінально-правовому аспекті в Україні та розробка пропозиції щодо їх мінімізації. Для реалізації зазначеної мети було поставлено такі **завдання**:

- 1) Описати генезу права на справедливий суд як в юридичній доктрині, так і в нормативних актах;
- 2) Окреслити межі застосування права на справедливий суд у кримінально-правовому аспекті
- 3) Вказати на інституційні та процедурні вимоги до справедливого суду у світлі практики Європейського суду з прав людини;
- 4) Визначити зміст принципу презумпції невинуватості як спеціальної гарантії права на справедливий суд;
- 5) Дослідити право на захист у кримінальному процесі як спеціальну гарантію реалізації права на справедливий суд;
- 6) Виділити проблеми реалізації права на справедливий суд у кримінально-правовому аспекті в Україні;
- 7) Надати пропозиції щодо усунення проблем реалізації права на справедливий суд в Україні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані з реалізацією права на справедливий суд. **Предметом** дослідження можна вважати суспільні відносини щодо реалізації права на справедливий суд у кримінально-правовому аспекті в Україні.

Джерельною базою даної роботи виступали міжнародні акти, зокрема – Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, закони України, підзаконні нормативно-правові акти, судова практика Європейського суду з прав людини та національних судів, наукові дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, публікації у фахових юридичних виданнях, підручники та матеріали для вищих навчальних закладів тощо.

Методологічну основу дослідження складають як загальнонаукові, так і спеціальні прийоми та принципи пізнання. В ході роботи ми послуговувались методами структурного та функціонального аналізу, синтезу, побудовою гіпотез, інтерпретацією правових ідей та нормативно-правових актів тощо. Особливо широко нами застосовувались такі методи:

- 1) статистичний (для визначення частки заяв щодо порушення права на справедливий суд серед всіх заяв, які розглядає Європейський суд з прав людини);
- 2) історичний (для вивчення генези, еволюції та розвитку ідей про справедливість та зміст поняття «справедливий суд»);
- 3) компаративіський (для опису та порівняння змісту принципу презумпції невинуватості та права на захист у Конституціях різних держав світу);
- 4) формально-юридичний (у дослідженні правової бази функціонування Європейського суду з прав людини та систематизації його практики щодо права на справедливий суд у кримінально-правовому аспекті);

5) структурно-функціональний (в аналізі повноважень колегій присяжних, інших органів судової влади в Україні, при обґрунтуванні пропозиції щодо створення системи мирових судів в Україні тощо).

Ступінь вирішення проблеми в дослідженні. У роботі здійснено спробу нового вирішення важливої наукової проблеми, що полягає у системному дослідженні і розкритті змісту та характерних ознак права на справедливий суд у кримінально-правовому аспекті. Автор також наводить власні міркування щодо основних проблем реалізації права на справедливий суд у кримінально-правовому аспекті в Україні і пропонує шляхи їх вирішення чи мінімізації ризиків їх виникнення. При цьому автор спирається не лише на нормативні документи та наукову правничу літературу, але і проводить детальний аналіз правозастосовної практики Європейського суду з прав людини.

Результати дослідження пройшли апробацію. Зокрема, питання, які стосуються спеціальних гарантій реалізації права на справедливий суд у кримінальному-правовому аспекті (принцип презумпції невинуватості), було апробовано на III Міжнародній науково-практичній конференції «Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів», яка відбулась на базі Сумського державного університету (м. Суми) 23–24 травня 2019 року. За результатами виступу було опубліковано **тези доповіді:**

Василенко В. Тлумачення принципу презумпції невинуватості Європейським судом з прав людини // Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції : у 2 ч. (м. Суми, 23–24 травня 2019 року) / редколегія: проф. А. М. Куліш, О. М. Резнік. – Суми : Сумський державний університет, 2019. – Ч. 1. – 217 с., С. 67-71

Крім того, деякі результати дослідження знайшли висвітлення у **статті у фаховому виданні з юридичних наук:**

Славко А.С., Василенко В.О. Доступність правосуддя як складова права на справедливий суд. *Журнал східноєвропейського права*, 2019. № 69, С. 206-212

Структура роботи включає зміст, вступ, три розділи, кожен з яких має в своєму складі підрозділи, висновки та список використаних джерел, загальною кількістю 102 пункти. Перший розділ присвячений дослідженню історії розвитку поняття «справедливий суд», характеристикам «кримінального провадження» у розумінні ЄСПЛ та інституційним і процедурним вимогам до справедливого суду. У другому розділі проаналізовано спеціальні гарантії права на справедливий суд у кримінально-правовому аспекті (принцип презумпції невинуватості та право на захист). У третьому розділі розглянуто проблеми та перспективи реалізації права на справедливий суд в Україні.

РОЗДІЛ 1. ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД У КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОМУ АСПЕКТІ: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА ЗМІСТ КОНЦЕПЦІЇ

1.1 Еволюція уявлень про справедливий суд

Право на справедливий суд займає центральне місце у правових системах майже всіх цивілізованих країн світу. Саме право на справедливий суд є «останнім бастіоном», можливістю захистити своє порушене чи оспорене право. Людство доволі довго плекало ідею доступу всіх до справедливого та неупередженого суду, який ставитиметься до всіх однаково та виноситиме рішення, керуючись виключно законом та уявленнями про мораль і суспільне благо. Як наголошують дослідники, ідея справедливого суду зародилась ще в часи Античності [55]. Зокрема, Аристотель визначав, що справедливість є найважливішим поняттям, без якого не може існувати ні громадянське, ні політичне життя: «Іти до суду - значить звертатися до справедливості, оскільки суддя прагне бути ніби уособленою справедливістю; до того ж люди шукають неупередженого суддю...» [47].

Платон також чимало міркував над тим, що саме варто вважати справедливим і вказував, що поняття справедливості часто є нав'язаним державною владою: «А кожна влада встановлює закони для своєї вигоди: демократія – демократичні, тиранія – тиранічні й так само інші. А встановивши їх, оголошує для підлеглих, що вони, ті закони, справедливі. Це вигідно для властей, а того, хто порушує їх, вони карають як такого, що поводить протизаконно й несправедливо. Тобто, о найблагородніший, це якраз і є те, про що я кажу: у всіх державах справедливим вважають те, що вигідне для існуючої влади. А оскільки влада має силу, то й виходить, коли правильно міркувати, що справедливе — всюди одне й те ж: те, що вигідне для сильнішого» [82].

Важливу роль справедливість та ідеї справедливого суду відігравали також у працях юристів Древнього Риму. Так, Марк Тулій Цицерон нерідко у своїх промовах звертався до поняття справедливості та вказував на те, яку важливу роль у кримінальному процесі відіграє особа захисника та обвинувача. Наприклад, у своїй промові «Проти Верреса» цей юрист проголошував: «Однак до сих пір і не поспішаю зробити те, чому давно пора вже бути виконаним. І тому є своя причина. Коротше кажучи, ти будеш страчений тоді, коли не залишишся такого негідника, такого пройдисвіта, такого двійника твого, який не визнав би мій вчинок законним. А поки знайдеться хоч один, хто наважиться захищати тебе, ти залишишся в живих, але життя твоє буде, як і тепер, життям в тісному кільці потужної охорони, і щоб ти не міг заподіяти республіці шкоди, безліч вух, безліч очей буде стежити і стерегти кожен твій крок, як це і було до сих пір» [99]. Надзвичайну вагу також у Древньому Римі мала безсторонність та неупередженість суддів, саме тому до формування суддівської колегії Цицерон пропонував підходити із надзвичайною ретельністю: «Тому-то якщо хто з вас допустить нині помилковий крок, то римський народ винесе свій вирок такій людині, яку вже раніше вважав негідною зватися суддею, так зроблять це ті, хто за новим законом стануть новими суддями над старими, що вершити несправедливий суд» [99].

Доміцій Ульпіан у праці «Про обов'язки проконсула» також вказував на необхідність враховувати тяжкість вчиненого правопорушення і дотримуватись вимог пропорційності: «І справді, (при розгляді) всіх злочинів завжди слід відокремлювати (навмисні від ненавмисних) і (одні) карати по всій справедливості, а щодо інших проявляти помірність» [96].

Вже пізніше, у часи Середньовіччя, філософи і правники розвинули цю думку. Зокрема, Г. Гроцій у своєму творі «Право війни і миру» зауважує: «Ведення приватної воїни дозволено, раз воно не суперечить природному праву, що, як я вважаю, досить ясно зі сказаного вище, оскільки встановлено, що природному праву не суперечить відображення будь-ким завданого

насильства. Однак, можливо, кому-небудь здасться, що приватна війна не дозволена з моменту заснування державних судів. І, незважаючи на те, що державні суди встановлені не природою, але людською волею, тим не менш, вони незрівнянно більш досконалі за створіння природи і придатніші для спокою людей; тому і звернення до них ні для кого не становить такої важливості, як для окремих людей, нерідко занадто пройнятих турботою про самих себе і таких, що вважають за можливе здійснити своє право власноручно, тим часом як покору настільки похвальній установі вселяють сама справедливість і найприродніший розум» [58].

Одним із небагатьох актів часів Середньовіччя, які закріплювали право на справедливий суд, стала Велика Хартія Вольностей (Magna Carta) 1215 року. Зокрема, у ній проголошувалось, що «жодна вільна людина не буде арештована або ув'язнена, або позбавлена володіння, або оголошена поза законом, або вигнана, або в який-небудь (інший) спосіб знедолена, і ми не підемо на неї й не пошлемо на неї інакше, як за законним вирокom рівних їй (її перів) і за законом країни» (§ 39) [51]. Крім того, у Великій Хартії Вольностей король зобов'язувався, що «нікому ми не буде продавати права і справедливості, нікому не буде відмовляти в них або зволікати з ними» (§ 40) та що «якщо когось було позбавлено, без законного вироку своїх перів, (своїх) земель, (своїх) замків, (своїх) вольностей або свого права, то (король) негайно поверне йому їх» (§52) [51].

На території сучасної України у період пізнього Середньовіччя також діяв акт, який закладав підвалини права на справедливий суд. Зокрема, відповідно до Руської правди, «убогого не можна помилувати, тому що зло має бути відплачене злом, а тому суддям належить вникати в суть справи, оскільки мають право осудити без слідства і без тортур. Будь-який справедливий вирок людина не скоро сприйме, хай не осудять неповинного, не убивають. А тому судіть із страхом Божим і скоро зрозумієте обмовника ближнього свого». Так само у цьому документі закликали: «бійтеся, хто не судив справедливо, не охороняв Закону Божого, не був під

його повелінням; бійтеся, бо скоро настане вам випробування і суд суворий буде над владуючими, бо менші заслуговують милості, сильні ж випробувані будуть» [89].

До питання суддівської етики та справедливого правосуддя звертались також автори «Ордонансу про суддів» 1346 року, які вимагали суд суддів вирішувати справи справедливо, незалежно від майнового стану особи, і не беручи до уваги можливий тиск адміністративних органів [72].

Загалом період Середньовіччя відзначався великим впливом релігії на право, пануванням церковної християнської моралі, тому у свідомості багатьох осіб поняття «злочин» та «гріх» зливалися. Суд вважався справедливим, коли він базувався на уявленнях про християнські чесноти. Про дотримання якихось процедурних гарантій не йшлося, більше того – сам процес мав інквізиційний характер, а для отримання доказів часто використовувались ордалії.

У період Відродження та Просвітництва ця парадигма зазнала кардинальних змін. Зокрема, і державна влада загалом, і судочинство зокрема, стали більш світськими, становий поділ суспільства відійшов у минуле, а великі географічні відкриття розширили знання людей про світ, що їх оточує. Відтак, населення перестало безумовно покладатись на християнську мораль як на орієнтир поведінки, все частіше звертаючись до науки та законодавства. Період Просвітництва став знаковим для розвитку ідей про рівність людей перед законом та справедливий суд для всіх. Зокрема, Ш. Монтеск'є тісно пов'язує активність судової влади та форму правління у державі. Так, у праці «Про дух законів» мислитель вказує, що «у деспотичних державах становище народу зовсім інше. Я навіть не знаходжу там ніякого приводу для діяльності законодавця або судді. Так як всі землі належать государю, то там немає майже ніяких цивільних законів про земельну власність. Так як государ успадковує за своїми підданими, то немає там також і законів про спадщину. Шлюби, укладені з рабинями, роблять непотрібними цивільні закони про придане і про права дружини. З цього

загального рабства впливає ще й той наслідок, що там майже зовсім немає людей, які мали б власну волю і тому могли б відповідати перед суддею за свою поведінку. ...

Деспотизм є самодостатнім, навколо нього скрізь порожньо; тому мандрівники, описуючи країни, де він царює, рідко говорять нам про громадянські закони. Отже, там усунені всякі приводи для суперечок і процесів» [81].

Д.Дідро, розмірковуючи над природою справедливості, виносив її на розсуд монарха – глави держави, який зосереджував у своїх руках всю повноту влади. Зокрема, у своїй праці «Алеї або прогулянка скептика» Д.Дідро вказував, що « ... але, як би там не було, зараз я переконаний, що наш государ безмежно благий і що він зверне більшу увагу на моє плаття, ніж на мою пов'язку. Він знає, що, як правило, ми швидше слабкі, ніж злочинні. І до того ж мудрість написаних ним законів так велика, що ми не можемо відхилитися від них безкарно. Якщо правильно, ... що ступінь нашої чесноти є точна міра нашого нинішнього щастя, то наш монарх міг би знищити нас усіх, що не вступивши несправедливо ні з одним» [65].

На думку Ж-Ж. Руссо, справедливість стає суспільною реальністю тоді, коли втілюється у праві, формулюється та закріплюється у законах, встановлених людьми на підставі їх загальної згоди про справедливе. При цьому, мислитель вказує, що «тривале насильство ніяк не може з плином часу перетворитися на справедливе урядування, навпаки, безсумнівним є те, що навіть коли якийсь народ виявився б достатньо нерозважливим для того, щоб добровільно надати своєму провідникові довільну владу, ця влада не могла б поширитися на інші покоління, і сама її тривалість може зробити її незаконною. Адже не слід очікувати, що діти, які мають народитися, сприймуть як належне безглуздий вчинок своїх батьків, і що справедливим буде спокутування ними провини, до якої вони не причетні» [88].

Ідеї просвітників знайшли закріплення у низці актів, прийнятих у період Нового часу. До таких, зокрема, можна віднести:

1) Декларацію прав людини і громадянина 1789 року, яка проголошувала, зокрема право не піддаватись свавільному затриманню і покаранню (ніхто не може піддаватися звинуваченню, затриманню або висновку інакше, як у випадках, передбачених законом і в наказаних ним формах. Той, хто просить, віддає, виконує або примушує виконувати засновані на свавілі накази, підлягає покаранню; але кожен громадянин, викликаний або затриманий через закон, повинен беззаперечно покорятися: у разі опору він несе відповідальність, § 7), принцип правової визначеності і неретроспективності дії закону (закон повинен встановлювати покарання лише строго і безперечно необхідні; ніхто не може бути покараний інакше, як через закон, прийнятого і обнародованого до здійснення правопорушення і належно застосованого, § 8), презумпцію невинуватості (оскільки кожен вважається невинним, поки його провина не встановлена, то у випадках, коли визнається потрібним арешт особи, будь-які зайве суворі заходи, що не є необхідними, повинні строго присікатися законом, § 9) [64];

2) Декларацію незалежності США, автори якої наголошували на несправедливості, якої зазнали від Короля, серед яких цілковите підпорядкування суддів своїй волі, самостійне визначення термінів урядування, а також розміру і виплати їм винагороди, позбавлення населення колоній у багатьох випадках права на суд присяжних; перевезення населення колоній за океан для суду за вигадані злочини [63] тощо;

3) Декларацію прав Вірджинії, яка проголошувала, зокрема: «при будь-якому кримінальному або такому, що передбачає страту, переслідуванні будь-яка людина має право вимагати, щоб її поінформували про сутність і підстави обвинувачення, вона має право на очну ставку зі своїми обвинувачами і свідками, право на виклик свідків зі свого боку і на швидкий суд неупереджених присяжних у складі дванадцяти осіб, що живуть з нею по сусідству, без одностайної згоди яких вона не може бути визнана винуватою; ніхто не повинен зазнавати примусу свідчити проти себе самого; також ніхто не може бути позбавлений волі інакше як за законом, що діє на території

країни, або за рішенням суду присяжних рівних з підсудним соціального статусу» [62].

Основним здобутком ХХ століття можна вважати нормативне закріплення прав людини як на регіональному, так і на універсальному рівні. З огляду на криваві наслідки двох світових воєн людство зробило висновки про необхідність створення дієвих механізмів захисту прав і свобод людини і громадянина. При цьому, центральною ланкою таких механізмів повинно було стати право на ефективний засіб юридичного захисту та право на справедливий суд. Відтак не дивно, що право на справедливий суд захищається нині не тільки на національному, а і на міжнародному рівні. Зокрема, право на справедливий суд на універсальному рівні гарантоване такими актами:

1) Загальна декларація прав людини, яка у статті 8 проголошує право кожної людини на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом. Статтею 10 Декларації гарантовано право кожної людини для визначення її прав і обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення на основі повної рівності на розгляд її справи прилюдно і з дотриманням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом. Стаття 11 цього акту встановлює принцип презумпції невинуватості, відповідно до якого кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинуватою доти, поки її винуватість не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту [68];

2) Міжнародний пакт про громадянські та політичні права у статті 14 встановлює рівність всіх осіб перед законом і судом: «Всі особи є рівними перед судами і трибуналами. Кожен має право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, пред'явленого йому, або при визначенні його права та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і

публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону» [80].

Так само право на справедливий суд закріплене у низці регіональних актів, таких як:

1) Американська конвенція про права людини (стаття 8 вказує на право кожної людини на слухання її справи з належними гарантіями і протягом розумного періоду часу в компетентному, незалежному та неупередженому суді, заздалегідь скликаному за законом в обґрунтування будь-якого звинувачення кримінального характеру, висунутого проти неї або для визначення її прав або зобов'язань цивільного, трудового, фінансового або будь-якого іншого характеру. Кожен, кого обвинувачено у тяжкому злочині, має право вважатися невинуватим доти, поки винуватість його не буде доведена згідно з законом [46].

2) Хартія основних прав Європейського Союзу у статті 47 вказує на право на ефективний засіб правового захисту і доступ до неупередженого суду, відповідно до якого кожна особа, чиї права та свободи, гарантовані правом Європейського Союзу, були порушені, має право на ефективний засіб правового захисту в суді при дотриманні умов, передбачених цією статтею та право на справедливий, публічний і своєчасний розгляд її справи незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону [98].

3) Африканська хартія прав людини та народів у статті 7 встановлює, що кожна людина має право на розгляд її справи, до належить: а) право звертатися до компетентних національних органів з приводу дій, що порушують її основні права, які визнаються і гарантуються чинними конвенціями, законами, постановами і звичаями; б) право вважатися невинуватою доти, поки її винуватість не буде встановлена компетентним судом; с) право на захист, включаючи право вибору захисника; d) право на розгляд справи впродовж розумного строку неупередженим судом [48].

4) Арабська хартія прав людини, відповідно до статей 7 та 8 якої обвинувачений вважається невинуватим до тих пір, поки його не визнають

винним у ході законного судового процесу, в якому він користується гарантіями, необхідними для своєї оборони та кожен має право на ефективний засіб правового захисту [1].

5) Документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЄ, який вказує, що будь-яка особа, переслідувана в судовому порядку, має право захищати себе особисто або без зволікання використовувати правову допомогу захисника, або, якщо ця особа не має достатньо коштів для оплати послуг захисника, на безоплатне отримання таких послуг, коли цього вимагають інтереси правосуддя (§ 5.17) та що кожен вважається невинуватим, поки винуватість його не буде доведена згідно із законом (§ 5.19) [67].

Проте, звісно, базовим регіональним документом, який вказує на необхідність забезпечити доступ кожного до справедливого правосуддя, для України є Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод. Зокрема, відповідно до положень статті 6 ЄКПЛ, кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Стаття 13 ЄКПЛ, у свою чергу, гарантує кожному, чий права та свободи було порушено, право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі [74].

Наша держава, на виконання своїх міжнародних зобов'язань, також декларує право кожного на справедливий суд. Зокрема, відповідно до статті 55 Конституції України, права і свободи людини і громадянина захищаються судом і кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [75]. При цьому законодавець не пояснює, який зміст він вкладає у поняття «суд» і тим більше не гарантує, що такий суд буде «справедливим». Згадки про «справедливий суд» містяться також у

Рішенні КСУ від 25 грудня 1997 року № 9-зп у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води). Зокрема, у наведеній вище справі КСУ дійшов висновку, що частину першу статті 55 Конституції України треба розуміти так, що кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку. Суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод. Крім того, КСУ переконаний у відповідності частини 1 статті 55 Конституції України зобов'язанням нашої держави за Міжнародним пактом про громадянські та політичні права та Конвенцією про захист прав і основних свобод людини [85].

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що визначення поняття «справедливість» завжди було вагомою частиною праць багатьох мислителів та науковців, від найдавнішого часу до сьогодні. Результатом тривалих філософських та юридичних дискусій стало уявлення про те, що найбільш дієвим способом досягнення справедливості є створення мережі незалежних та неупереджених судів, які захищатимуть законність та правопорядок, відновлюватимуть порушені права та стягуватимуть компенсацію завданою шкоди. Тим не менш, зміст права на справедливий суд не можна вважати статичним, таким, що не розвивається – навпаки, досягнення наукового прогресу та ускладнення суспільних відносин призводять до необхідності постійного переосмислення поняття «справедливість» та «справедливий суд». Вважаємо, що саме обумовлена обставина робить вказану тему настільки актуальною.

1.2 Сфера застосування права на справедливий суд у кримінально-правовому аспекті

Аналіз тексту Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод показує, що статтею 6 останньої гарантовано, по суті, два рівноцінних права:

1) справедливий і публічний розгляд справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо прав та обов'язків цивільного характеру;

2) справедливий і публічний розгляд справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти особи кримінального обвинувачення [74].

При цьому, становище осіб, які у наведених ситуаціях прагнуть справедливого судового розгляду, кардинально відрізняється: у випадку розгляду спору цивільно-правового характеру провадження порушується за ініціативою однієї із сторін, а у випадку винесення рішення не на її користь ця сторона ризикує виключно власним майном. Кримінально-процесуальне провадження порушується за ініціативою правоохоронних органів і включає в себе попереднє (досудове) розслідування, вже під час якого підозрюваний може зазнавати обмежень особистого характеру (наприклад, застосування до нього запобіжного заходу у вигляді взяття під варту). Крім того, носієм права на справедливий суд у кримінально-правовому аспекті виступає фізична особа, тоді як право на справедливий суд у цивільно-правовому аспекті може однаково успішно реалізовуватись як фізичною особою, так і юридичною особою приватного права. Вбачається, що особа, яка є фігурантом кримінального провадження, є більш вразливою щодо можливих зловживань чи свавільних дій агентів держави, тому вона користується додатковими гарантіями реалізації її права на справедливий суд. Відтак, доволі важливим

вбачається питання щодо розмежування цивільних та кримінальних проваджень у розумінні Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

Автори Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод послуговувались терміном «кримінальне обвинувачення», визначення якого, тим не менш, текст Конвенції не містить. Відповідне визначення також відсутнє і в національному законодавстві, проте Кримінальний процесуальний кодекс України включає визначення трьох близьких за змістом понять: державне обвинувачення, обвинувачення та кримінальне провадження. Зокрема, обвинуваченням вважається твердження про вчинення певною особою діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність, висунуте в порядку, встановленому КПК України (пункт 13 статті 3 КПК України), а державним обвинуваченням процесуальна діяльність прокурора, що полягає у доведенні перед судом обвинувачення з метою забезпечення кримінальної відповідальності особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (пункт 3 статті 3 КПК України). Пункт 10 статті 3 Кримінально-процесуального кодексу України передбачає, що кримінальним провадженням, у свою чергу, є досудове розслідування і судове провадження, процесуальні дії у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність [78].

З огляду на комплексний аналіз наведених визначень можна вказати на такі риси кримінального обвинувачення:

- 1) порушується (виникає) з огляду на ймовірне вчинення діяння, що кваліфікується як кримінальне правопорушення відповідно до закону України про кримінальну відповідальність;
- 2) здійснюється уповноваженими органами державної влади;
- 3) включає в себе досудове та судове розслідування;
- 4) кінцеве рішення про винуватість чи невинуватість особи у вчиненні інкримінованого їй злочину має прийняти суд.

Тим не менш, Європейський суд з прав людини, тлумачачи поняття «кримінальне обвинувачення», мало звертається до національної практики держав-підписантів Конвенції, вказуючи, що вказаний термін повинен мати «автономне значення». Зокрема, у справі *Deweere v. Belgium* Суд встановив, що поняття, втілене у французькому виразі «*accusation en matière pénale*» «автономне», його слід розуміти «у контексті Конвенції» (§ 42) [6]. Пізніше ці висновки ЄСПЛ повторив у справі *Adolf v. Austria*: поняття «кримінальне обвинувачення», «обвинувачення у вчиненні злочину» слід трактувати як такі, що мають «автономне» значення в контексті Конвенції, а не виходячи з їхнього значення у внутрішньому законодавстві. Суд підкреслив, що законодавство відповідної держави, безумовно, є актуальним, але воно дає не більше, ніж відправну точку у встановленні того, чи існувало в будь-який час «кримінальне обвинувачення» проти заявника, чи його «обвинувачували у кримінальному злочині». На думку ЄСПЛ, помітне місце, яке займає в демократичному суспільстві право на справедливий судовий розгляд, надає перевагу «предметному», «змістовому», а не «формальному», поняттю «обвинувачення», про яке йдеться у статті 6; воно змушує Суд подивитись глибше і вивчити реальність відповідної процедури, щоб визначити, чи було «обвинувачення» у значенні статті 6 (§30) [2].

Результатом спроб розтлумачити поняття «кримінальне обвинувачення» з боку ЄСПЛ стали так звані «критерії Енгеля», які Суд розробив в однойменній справі (*Engel and others v. The Netherlands*):

1. кваліфікація відповідно до національного права;
2. характер правопорушення;
3. суворість покарання, яке може бути застосоване до даної особи [7].

Ці ж положення ЄСПЛ підтвердив у справі *Benham v. The United Kingdom*: «Прецедентна практика Суду встановлює, що при вирішенні питання про те, чи особа була «звинувачена у кримінальному злочині» для цілей статті 6, слід враховувати три критерії. Це класифікація провадження за

національним законодавством, характер судочинства та характер та ступінь тяжкості покарання» (§ 56) [4].

Перший із вказаних критеріїв, незважаючи на те, що виглядає найпростішим для застосування з огляду на свій формальний зміст, має відносну вагу і може слугувати лише «точкою відліку», від якої відштовхується Суд, починаючи розгляд справи. Як вже зазначалось, для ЄСПЛ поняття «кримінальне обвинувачення» має формальне значення, а тому він не зв'язує себе вимогами національних правових систем. Зокрема, формально в Україні вимоги статті 6 у кримінально-правовому аспекті мали б поширюватись виключно на кримінально-правові провадження, проте ЄСПЛ в окремих випадках поширював гарантії справедливого суду в кримінально-правовому аспекті і на провадження про адміністративні правопорушення. Так, у справі *Luchaninova v. Ukraine* ЄСПЛ вказував на гарантії, які мають учасники кримінального провадження (відкритість провадження, надання адекватних часу та можливості для підготовки свого захисту, забезпечення явки та допиту свідків зі сторони заявниці, завчасне повідомлено про засідання, можливість отримати консультацію юриста), незважаючи на те, що справа стосувалась адміністративно-караної крадіжки [10].

Другий із вказаних критеріїв може містити кілька складових, зокрема:

- 1) питання про те, чи аналізована норма має стосунок до певної групи осіб, чи має всеохопний характер;
- 2) чи провадження порушене представником державного (правоохоронного) органу у рамках його компетенції;
- 3) чи правова норма має репресивну, чи стримуючу, превентивну функцію;
- 4) чи засудження до будь-якого покарання залежить від доведення вини заявника;
- 5) як були б кваліфіковані відповідні діяння у інших Державах-учасницях Ради Європи [66].

Наприклад, у справі *Bendenoun v. France* ЄСПЛ вказав на такі характеристики порушеного на національному рівні провадження:

По-перше, злочини, в яких звинувачували заявника, стосуються пункту статті 1729. 1 Загального податкового кодексу. Це положення охоплює всіх громадян, які є платниками податків, а не певну групу з певним статусом. Він встановлює певні вимоги, за невиконання яких призначає штрафні санкції у разі їх недотримання;

По-друге, податкові надбавки призначені не як грошова компенсація шкоди, а по суті як покарання для стримування повторного порушення;

По-третє, вони накладаються за загальним правилом, метою якого є як стримувальний, так і каральний характер;

Нарешті, в даному випадку стягнення були дуже значними; якщо б заявник не заплатив, він міг би бути засуджений до ув'язнення.

Зваживши різні аспекти справи, Суд вказує на переважання тих, що мають кримінальну конотацію. Жоден з них не є вирішальним сам по собі, але взяті разом і сукупно вони роблять обвинувачення «кримінальним» у значенні статті 6 ЄКПЛ (§ 47) [3].

У вже згаданій вище справі *Benham v. The United Kingdom* Суд зауважив, що «закон про відповідальність за невиплату комунального збору був загальним для всіх громадян, а провадження у справі було порушено державним органом відповідно до встановлених законодавством повноважень. Крім того, провадження мало деякі каральні елементи. Нарешті, слід нагадати, що заявнику загрожувало відносно суворе максимальне покарання у три місяці позбавлення волі, а насправді йому було призначено тримання під вартою на тридцять днів. Беручи до уваги ці фактори, Суд приходить до висновку, що заявнику було «пред'явлено кримінальне обвинувачення» для цілей статті 6» (§ 56) [4].

Як вже зазначалось вище, третім критерієм, що застосовується для визначення того, чи є провадження «кримінальним» у значенні статті 6 ЄКПЛ, є суворість покарання. При цьому ЄСПЛ враховує не фактичне

покарання, застосоване до заявника, а те, яке до нього потенційно могло бути застосоване. Наприклад, у справі *Demicoli v. Malta* Суд наголосив: «Третім критерієм є ступінь суворості покарання, яке загрожує заявнику. Суд зазначає, що в цій справі, хоча Палата призначила заявнику штраф у розмірі 250 мальтійських лір, максимальне покарання, якого він ризикував зазнати у разі невивплати штрафу, - позбавлення волі на строк, що не перевищує шістдесят днів, або штраф, який не перевищує 500 мальтійських лір, або обидва. Отже, покарання, про яке йдеться, було достатньо суворим для того, щоб визначити провадження, до якого був залучений заявник, кримінальним у розумінні Конвенції» (§ 34) [5].

При цьому, перелічені критерії є, скоріше, альтернативними або в окремих випадках мають кумулятивний ефект. Як вже зазначалось у цитованих вище справах, Суд звертає увагу на всю сукупність ознак провадження, визначаючись, чи є воно кримінальним у розумінні статті 6 Конвенції.

Крім того, ЄСПЛ напрацював доволі широку практику, яка стосується окремих видів проваджень, на які поширюються/ не поширюються гарантії, передбачені статтею 6 ЄКПЛ у кримінальному аспекті. Аналіз практики Суду дозволяє говорити, що гарантії статті 6 Конвенції у кримінальному аспекті поширюються на такі види проваджень:

- Провадження щодо відповідальності за порушення правил дорожнього руху, що вони передбачають такі заходи відповідальності як штраф, обмеження водійських прав, зняття балів або призупинення чи скасування водійських прав;
- Провадження щодо порушення правил добросусідства або грубих порушень громадського порядку;
- Провадження щодо порушень законодавства у сфері соціального захисту, якщо вони тягнуть за собою покарання у вигляді, наприклад, штрафу;

- Провадження у справі про адміністративне правопорушення за виготовлення і розповсюдження матеріалів, які розпалюють етнічну ворожнечу, якщо його результатом стали адміністративне попередження і конфіскація згаданої публікації;
- Провадження, пов'язані із штрафним нарахуванням податків або податкових санкцій;
- Провадження щодо порушень у сфері митного права;
- Провадження щодо порушень у царині бюджетної і фінансової дисципліни;
- Провадження щодо рішень адміністративних органів, які мають повноваження у галузях економічного, фінансового і антимонопольного права;
- Люстраційні провадження [66].

Натомість такими, які не охоплюються гарантіями статті 6 Конвенції у кримінальному аспекті були визнані:

- Переважна частина дисциплінарних проваджень, за винятком випадків, коли застосовуване покарання є доволі серйозним;
- Провадження, які стосуються виборчих санкцій;
- Провадження щодо розпуску політичних партій;
- Провадження щодо застосування процедури імпічменту до президента республіки за грубе порушення Конституції;
- Провадження щодо видворення іноземців;
- Провадження щодо екстрадиції та виконання європейського ордеру на арешт [66].

Підсумовуючи, нагадаємо, що стаття 6 Конвенції передбачає різний рівень захисту права на справедливий суд щодо проваджень цивільно-правового характеру та щодо кримінальних обвинувачень – у останньому випадку особа може розраховувати на додаткові гарантії. У практиці ЄСПЛ було сформовано 3 основних критерії, які дозволяють вважати провадження

«кримінальним»: класифікація відповідно до національного права, характер вчиненого заявником правопорушення та суворість ймовірного покарання. При цьому кваліфікація відповідно до національного права слугує скоріше «точкою відліку», і не відіграє вирішальної ролі. Відтак, доволі часто національна кваліфікація може не співпадати із кваліфікацією провадження як «кримінального» у розумінні статті 6 Конвенції. Другий і третій критерій можуть застосовуватись як альтернативно, так і кумулятивно.

Застосовуючи загальні правила, вироблені ЄСПЛ для визначення провадження як «кримінального» у розумінні статті 6 Конвенції, можна дійти висновку, що в Україні відповідні гарантії мають поширюватись на учасників таких проваджень:

1) Кримінальні провадження на будь-якій стадії процесу (як на фігурантів досудового розслідування, так і на судовий розгляд у суді першої, апеляційної та касаційної інстанції);

2) Провадження у справах про адміністративні правопорушення (наприклад, провадження щодо порушення правил дорожнього руху, дрібних крадіжок, адміністративно-караного хуліганства тощо);

3) Провадження щодо відсторонення від посад державної служби відповідно до ЗУ «Про очищення влади»;

4) Провадження щодо притягнення до відповідальності за порушення фінансового, митного, бюджетного законодавства.

1.3 Справедливий суд: інституційні та процедурні вимоги

Як вже наголошувалось вище, зміст поняття «справедливий суд» тривалий час аналізувався як юристами, так і філософами та богословами. Проте, з ускладненням суспільних відносин, напрацювання критеріїв справедливого судочинства та складових поняття «справедливий суд»

набувало все більшої ваги, стаючи предметом діяльності міжнародних організацій. Зокрема, як вже наголошувалось вище, основні юридичні гарантії щодо справедливого судового розгляду були закріплені у статті 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, статті 7 Африканської хартії про права людини та народів, статті 8 Американської конвенції про права людини та статті 6 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Додаткові правила щодо справедливого судочинства містяться, серед іншого, у таких документах Організації Об'єднаних Націй: Конвенція проти катувань та іншого жорстокого, нелюдського та такого, що принижує гідність, поводження чи покарання; Загальна декларація прав людини; Кодекс поведінки службовців правоохоронних органів; Принципи захисту всіх осіб, які перебувають під будь-якою формою ув'язнення або позбавлення волі; Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими; Керівні принципи щодо ролі прокурорів та основні принципи щодо ролі адвокатів; Правила процедури Міжнародних кримінальних трибуналів для колишньої Югославії та Руанди та Статут Міжнародного кримінального суду.

Результатом активного закріплення права на справедливий суд в правових актах регіонального та універсального рівня стали активні і систематичні спроби тлумачення цього поняття через призму правозастосовчої практики та юридичної доктрини. Відтак, у рамках цього підрозділу вважаємо за необхідне вказати на позиції вітчизняних та зарубіжних вчених стосовно поняття «справедливий суд» та на практику Європейського суду з прав людини, в якій останній вказував на зміст та складові права на справедливий суд.

Зокрема, В.В. Городовенко вказує, що принцип справедливості як фундаментальна засада судової влади має кілька змістових складових. По-перше, справедливість як загальний правовий принцип має значний філософський та соціальний базис. По-друге, розвиток ідеалів справедливості породжує її правове закріплення [54]. Відтак, будучи закріпленою у праві,

справедливість має реалізовуватись і у врегульованих ним суспільних відносинах. Гарантом реалізації справедливості є судова влада. Як, підсумовуючи, зазначає науковець, сучасні концепції справедливості є джерелом ідей визнання й захисту прав людини, верховенства права, а також вирішення суспільних конфліктів у формі спеціальних процедур, визначених законом (процедурна справедливість). Ця функція покладена на судову владу як арбітра, що розглядає й вирішує юридично значущі справи [54].

Особливого значення право на справедливий суд набуває у кримінальному провадженні. Як наголошує О.П. Головка, коли людина перебуває під судом за звинуваченням у скоєнні злочину, їй протистоїть уся державна машина. Саме тому, поводження з підсудним є конкретною демонстрацією того, в якій мірі суспільство загалом поважає права окремої особи [53]. За словами Х.Б. Романіва, складність визначення поняття права на справедливий суд безпосередньо пов'язана із подвійною природою даного феномену. Сам науковець, аналізуючи зміст права на справедливий суд, виділяє два розуміння цього поняття – об'єктивне і суб'єктивне, розглядаючи його:

1) як особисте немайнове право, що забезпечує і можливість звернення до суду за захистом порушених, невизнаних, оспорюваних прав, і безпосередньо сам захист такого права незалежним та безстороннім судом;

2) як об'єктивно виражену систему гарантій, що забезпечують реалізацію такого суб'єктивного права особи [87].

Р.Л. Сопільник вказує, що, з огляду на аналіз практики ЄСПЛ, складовими права на справедливий суд (за статтею 6 ЄКПЛ) є право на доступ до суду, справедливий і відкритий розгляд, участь у змагальному процесі, здійснення провадження упродовж розумного строку, який визначається з урахуванням обставин справи, критеріїв, вироблених на засадах прецедентної практики ЄСПЛ, складності справи та поведінки заявника [94].

На схожих позиціях стоять і низка інших вітчизняних вчених. Зокрема, Е.Л. Трегубов переконаний, що елементами права на справедливий у розумінні статті 6 ЄКПЛ суд варто вважати:

- 1) право на розгляд справи;
- 2) справедливість судового розгляду;
- 3) публічність розгляду справи та проголошення рішення;
- 4) розумний строк розгляду справи;
- 5) розгляд справи судом, встановленим законом;
- 6) незалежність і безсторонність суду [95].

С.О. Юлдашев зауважує: виходячи з конструкції частини 1 статті 6 ЄКПЛ, можна дійти висновку, що в ній закріплені такі елементи права на судовий захист, як право на розгляд справи судом, встановленим законом; вибір суду (суддів); справедливість судового розгляду; публічність розгляду справи та проголошення рішення; розумний строк розгляду справи; незалежність і безсторонність суду [100].

Між тим, закордонні дослідники міжнародного права та практики Європейського суду з прав людини чітко поділяють право на справедливий суд на дві групи елементів-вимог: інституційні вимоги та процедурні вимоги [66]. Інституційні вимоги включають три основні характеристики, що мають бути притаманні судовому органу, причому деякі з них часом перетинаються:

- 1) Суд чи трибунал має бути «створений відповідно до закону» (наприклад, такі міркування ЄСПЛ навів у справі *H. v. Belgium*);
- 2) Суд чи трибунал мають бути «незалежними» (наприклад, справа *Campbell and Fell v. the United Kingdom*, §78-82);
- 3) Суд чи трибунал мають бути «неупередженими (безсторонніми)» (наприклад, справа *Piersack v. Belgium*, § 30-32).

Якщо професійний, дисциплінарний чи виконавчий орган не відповідає вищезазначеним вимогам, стаття 6 все одно буде дотримана за умови, що заявник згодом отримає доступ до повного судового перегляду з питань факту та права [45].

У першу чергу звернемо до такої характеристики суду чи трибуналу, як «створений відповідно до закону». Зокрема, М. Новак у своєму коментарі до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права зауважує, що «...з одного боку, недостатньо самого лише визначення органу як судового на рівні національного законодавства, якщо він не відповідатиме вимогам незалежності та неупередженості. З іншого боку – адміністративні органи, які є незалежними й не підконтрольними, за певних умов можуть задовольняти критеріям «суду» в розумінні ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права» [42].

Загалом, положення щодо «створеного відповідно до закону суду» стосується питання, чи певний дисциплінарний чи адміністративний орган, який вирішує юридичний спір, має характеристики «трибуналу» або «суду» в автономному значенні статті 6, навіть якщо його не називають «судом» або «трибуналом» відповідно до національного права держави-відповідача. Це єдине положення статті 6, яке прямо посилається на внутрішнє законодавство. У той же час існує сильна презумпція, що вітчизняні суди краще знають правила юрисдикції, і якщо питання юрисдикції належним чином обговорюється на внутрішньому рівні, Суд буде схильний погоджуватися з вітчизняними судами у рішенні про компетенцію слухати справу [45].

Загалом, щоб відповідати вимозі «створений відповідно до закону», орган не обов'язково має бути частиною звичайного судового механізму, і той факт, що він виконує інші функції, окрім судової, не обов'язково виключає його з поняття «суд» чи «трибунал». Формулювання «створений відповідно до закону» покликане забезпечити, щоб судова організація не залежала від розсуду виконавчої влади, але регулювалась законом, що надходить від парламенту. Члени такого «суду» чи «трибуналу» не обов'язково повинні бути юристами або кваліфікованими суддями. Орган повинен мати повноваження приймати обов'язкові до виконання рішення, а

не просто пропонувати поради чи позиції, навіть якщо цих порад зазвичай дотримуються на практиці [45].

Інша інституційна вимога до суду – **незалежність** – дещо перетинається із першою («суд, створений відповідно до закону»), так як передбачає наявність процедурних гарантій для відділення судової влади від інших гілок влади, особливо виконавчої. Незалежність також часто аналізується у поєднанні з так званою «об'єктивною неупередженістю», при цьому ці поняття наразі не отримали ні у працях науковців, ні у правозастосовній практиці чіткого і недвозначного розмежування.

Потрібна певна структурна ступінь відокремленості органу від виконавчої влади. Зокрема, у справі *Bentham v. The Netherlands* заявник був регіональним інспектором охорони здоров'я; його начальник був генеральним директором з охорони навколишнього природного середовища, і ця посадова особа також відповідала за департамент, який займався зверненнями до Корони. Звернення до Корони було способом оскаржити рішення адміністративного органу. Оцінивши статус і повноваження Корони у цій справі, ЄСПЛ вказав, що Корона, на відміну від Управління адміністративних судових справ, наділена повноваженнями для вирішення спору, але Конвенція вимагає більше, ніж це: слово «трибунал» («суд») позначає «органи, які демонструють ... спільні основні риси», серед яких найважливішими є незалежність та неупередженість та «гарантії судової процедури». Однак Королівський указ, яким Корона, як глава виконавчої влади, затвердила своє рішення, становив з формальної точки зору адміністративний акт, і він виходив від міністра. Крім того, міністр був ієрархічним начальником регіонального інспектора охорони здоров'я, який подав апеляцію, та генерального директора міністерства, який подав технічний звіт до відділу. Таким чином, ЄСПЛ встановив, що ні окремого міністра, ні уряд загалом не можна вважати «незалежним судом чи трибуналом» у розумінні статті 6 Конвенції (§42, 43) [4].

Як наголошує Суд, сам шанс того, що виконавча влада зможе змінити рішення певного органу або призупинити його примусове виконання, позбавляє орган характеристик, притаманних «незалежному» трибуналу. При цьому положення про те, що суддів судів загальної юрисдикції призначають органи виконавчої влади, такі як міністр юстиції чи міністр внутрішніх справ, або фінансується судів відповідно до встановлених урядових процедур не означає, що цим суддям не вистачить «незалежності». ЄСПЛ переконаний, що для з'ясування того, чи є суд чи трибунал «незалежним», потрібно провести більш всебічний аналіз способу призначення суддів, строків їх повноважень та встановлених законом гарантій проти тиску ззовні [45].

Останньою інституційною характеристикою, якою має володіти суд, є «**неупередженість**» («безсторонність»), яка має забезпечити об'єктивний розгляд справи. Незважаючи на те, що у рамках критерію «незалежності» ЄСПЛ має здійснити структурну перевірку законодавчих та інституційних гарантій проти втручання в судові справи з боку інших гілок влади, «неупередженість» тягне за собою розслідування незалежності суду щодо сторін у конкретній справі. Присутність на засіданні навіть одного упередженого судді може призвести до порушення вимоги неупередженості, навіть якщо немає підстав сумніватися в неупередженості інших (або більшості інших) суддів. По суті, на думку ЄСПЛ, під безсторонністю варто розуміти відсутність упередженості або стереотипів щодо сторін.

При цьому, тест на неупередженість суду існує у двох формах: суб'єктивній та об'єктивній:

1) Суб'єктивний тест вимагає більш жорсткого рівня індивідуалізації / причинно-наслідкового зв'язку, що вимагає особистої упередженості, яку повинен показати будь-який член трибуналу щодо однієї зі сторін; суб'єктивна неупередженість передбачається, якщо немає доказів протилежного.

2) Об'єктивний тест на неупередженість вимагає менш жорсткого рівня індивідуалізації / причинно-наслідкового зв'язку і, відповідно, менш

серйозного тягря доказування для заявника. Поява упередженості або законного сумніву щодо відсутності упередженості є достатнім з точки зору звичайного розумного спостерігача. На відміну від суб'єктивного тесту, твердження про відсутність об'єктивної неупередженості створює позитивну презумпцію для заявника, яка може бути спростована державою-відповідачем лише тоді, коли будуть показані достатні процесуальні гарантії, які виключають будь-які такі законні сумніви [45].

Процедурні вимоги до справедливого суду також неодноразово знаходили своє вираження у науковій літературі та правозастосовній практиці. До таких, зокрема, відносять:

- 1) Справедливість провадження, яка включає в себе рівність сторін, змагальне провадження, мотивованість судових рішень, застосування доктрини «плодів отруйного дерева» щодо доказів отриманих незаконним шляхом тощо;
- 2) Публічність судового розгляду;
- 3) Розумний строк провадження.

У першу чергу звернемось до такої основоположної характеристики як **справедливість провадження**, яка, як вже зазначалось вище, включає в себе вимогу встановлення рівності сторін перед законом і судом та змагальності судочинства. Відповідно до статті 22 Кримінально-процесуального кодексу України, кримінальне провадження здійснюється на основі змагальності, що передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими кримінально-процесуальним законом [78].

Г.В. Соловей вказує, що принцип змагальності сторін є універсальною засадою кримінального судочинства. За словами дослідника, ЄСПЛ постановив, що під змагальністю слід розуміти те, що сторони у кримінальному процесі мають право ознайомлюватися з усіма доказами чи зауваженнями, долученими до справи, та коментувати їх [98].

В.В. Сердюк наголошує, що реалізація сторонами засади змагальності:

а) не дає можливості суду відступати від встановленої законодавством процедури розгляду справи;

б) змушує суд застосовувати той матеріальний закон, який дійсно відповідає обставинам справи та врегульовує конкретну правову ситуацію (правовий спір);

в) однаково ставитися до сторін процесу, належно розглядати їх заяви чи клопотання [90].

Щодо мотивованості судових рішень, то стаття 374 КПК України передбачає наявність мотивувальної частини у кожному (і виправдовувальному, і обвинувальному) вирoku суду [78]. При цьому, як наголосив ЄСПЛ у справі *Ruiz Torija v. Spain*, стаття 6 ЄКПЛ зобов'язує суди мотивувати свої рішення, але це не означає, що вимагається детальна відповідь на кожен аргумент, який навели сторони. Ступінь застосування обов'язку мотивувати рішення може залежати від характеру такого рішення [11].

Питання про можливість використання доказів, отриманих незаконним шляхом чи способом, який порушує права людини, також кілька разів ставало предметом розгляду Суду. У справі *Jalloh v. Germany* ЄСПЛ наголосив, що завданням Суду не є визначати в принципі, чи певні види доказів - наприклад, докази, отримані незаконно з точки зору внутрішнього законодавства - можуть бути допустимими, чи, справді, заявник винен чи ні. Питання, на яке треба відповісти, полягає в тому, чи було провадження в цілому, включаючи спосіб отримання доказів, справедливим. Визначаючи, чи справедливим було провадження в цілому, слід також враховувати, чи дотримувалися права сторони захисту. Необхідно, зокрема, перевірити, чи була надана заявникові можливість оскаржити справжність та допустимість доказів та протидіяти їх використанню. Крім того, слід враховувати якість доказів, включаючи те, чи обставини, за яких вони були отримані, ставлять під сумнів їх надійність чи точність [8].

Публічність судового розгляду також є важливою гарантією, яка допомагає запобігти ймовірним зловживанням. Стаття 7 КПК України називає публічність серед засад кримінального судочинства [78]. Стаття 25, у свою чергу, вказує, що прокурор, слідчий зобов'язані в межах своєї компетенції розпочати досудове розслідування в кожному випадку безпосереднього виявлення ознак кримінального правопорушення або в разі надходження заяви (повідомлення) про вчинення кримінального правопорушення, а також вжити всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила [75].

На думку А.О. Маляренко, публічність судочинства – це демократичний принцип судочинства, який виражається в тому, що порушення кримінальних справ, їх розслідування та вирішення, а так само і розгляд цивільних справ здійснюється відповідним публічним (державним) органом (дізнання, слідства, прокуратури, суду) незалежно від розсуду зацікавлених осіб [79].

У справі *Krestovski v. Russia* ЄСПЛ зауважив, що проведення судових слухань публічно є основним принципом, закріпленим у статті 6. Це захищає судові процеси проти здійснення правосуддя таємно, без публічного контролю; це також один із засобів, завдяки яким можна підтримувати довіру до судів. Здійснення правосуддя, включаючи судові процеси, отримує законність від публічного ведення. Забезпечуючи прозорість здійснення правосуддя, публічність сприяє досягненню мети пункту 1 статті 6, а саме - справедливого судового розгляду, гарантія якого є одним із основних принципів будь-якого демократичного суспільства в значенні Конвенції. У звичайних кримінальних провадженнях очікується широкий розголос, який може стосуватися небезпечних осіб, незважаючи на супутні проблеми безпеки (§ 24) [99].

Проте, вимогу щодо публічного розгляду справи не можна вважати абсолютною, такою, що не підлягає обмеженням за жодних умов. У вже

згаданий вище справі *Krestovski v. Russia* ЄСПЛ також наголосив, що за статтею 6 може виникнути потреба обмежити відкритий та публічний характер провадження з метою, наприклад, захисту безпеки та конфіденційності свідків або сприяння вільному обміну інформацією та думками у здійсненні правосуддя (§ 25) [9].

Розумний строк судового розгляду справи є останньою із загальних процедурних гарантій, яка надається статтею 6 Конвенції [74]. Для приведення національного законодавства у відповідність з вимогами Ради Європи, у статті 28 КПК України закріплено вимогу здійснювати судочинство у розумні строки. Зокрема, розумними вважаються строки, що є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень [78]. При цьому, спираючись на практику ЄСПЛ, частина 3 статті 28 КПК України встановлює такі критерії визначення того, які строки є розумними:

- 1) складність кримінального провадження, яка визначається з урахуванням кількості підозрюваних, обвинувачуваних та кримінальних правопорушень, щодо яких здійснюється провадження, обсягу та специфіки процесуальних дій, необхідних для здійснення досудового розслідування тощо;
- 2) поведінка учасників кримінального провадження;
- 3) спосіб здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень [78].

Як переконує М.С. В'юник, аналіз практики ЄСПЛ дозволяє навести більш широкий перелік критеріїв, що яких належать, зокрема:

- 1) своєчасність призначення справи до розгляду;
- 2) проведення судового розгляду у призначений строк;
- 3) повторювана заміна суддів;
- 4) тривалі строки виготовлення мотивованого судового рішення чи протоколу судового засідання та направлення його сторонам чи ознайомлення з ними;

5) повнота здійснення суддею контролю за виконанням працівниками апарату суду своїх службових обов'язків, у тому числі з повідомлення осіб, що беруть участь у справі, про час і місце судового засідання;

б) повнота і своєчасність прийняття суддею заходів щодо учасників процесу та інших осіб, спрямованих на недопущення їх процесуальної несумлінності й процесуальної тяганини у справі;

7) контроль судді за строками проведення експертизи, накладенням штрафів тощо [50].

І.Г. Івасюк наголошує, що перебіг «розумних строків» повинен розпочинатися з того часу, коли особі повідомили про підозру у вчиненні кримінального правопорушення [71].

В Україні розумність термінів провадження залишається одним із найбільш болючих питань. Більше того, особливе значення строки провадження мають у випадку, коли йдеться про кримінальні провадження, до підозрюваних в яких застосовано запобіжних захід у вигляді взяття під варту. Доволі часто, на жаль, доводиться констатувати факт того, що період досудового і судового слідства у кримінальних справах триває довше, ніж можливий термін покарання у вигляді позбавлення волі за такого виду злочини. Відтак вважаємо, що дотримання розумних строків провадження у кримінальному судочинстві є доволі актуальним. До формулювання проблем дотримання розумних строків розгляді справи та напрацювання шляхів її вирішення ми повернемося у наступних розділах свого дослідження.

Підсумовуючи, зауважимо, що право на справедливий суд, по суті, включає в себе низку інституційних і процедурних вимог, які дозволяють говорити про те, що судочинство щодо особи ведеться належно. Зокрема, варто вказати на такі інституційні вимоги до суду:

- 1) суд має бути «створений відповідно до закону»;
- 2) суд має бути «незалежним»;
- 3) суд має бути «неупередженим».

Процедурні вимоги до судочинства передбачають, що останнє буде:

- 1) справедливим;
- 2) публічним;
- 3) здійсненим протягом розумного строку.

РОЗДІЛ 2. СПЕЦІАЛЬНА ПРОЦЕДУРНІ ГАРАНТІЇ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД У КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОМУ АСПЕКТІ

2.1 Презумпція невинуватості

Як вже наголошувалось у розділі 1 цієї роботи, право на справедливий суд у кримінально-правовому аспекті включає у себе більше додаткових гарантій, так як кримінальне провадження становить собою набагато серйозніше втручання у життя певної особи. З огляду на те, що у результаті кримінального провадження особа може зазнати серйозних обмежень власних прав (наприклад, позбавлення права власності, обмеження чи позбавлення волі, неможливість займатись певними видами діяльності тощо), у кримінальному процесі встановлюються спеціальні процедурні гарантії, які дозволяють мінімізувати ризики судових помилок та запобігти випадкам використання кримінально-правового обвинувачення як механізму політичних репресій. Центральне місце серед таких гарантій займає принцип презумпції невинуватості. Оцінюючи роль принципу презумпції невинуватості, А.В. Кочура наголошує, що положення даного принципу є важливою гарантією встановлення об'єктивної істини у кримінальній справі, забезпечення конституційних прав та свобод людини, а тому порушення його вимог призводять до відміни прийнятих процесуальних рішень, повернення кримінальної справи на додаткове розслідування та інших негативних наслідків [77].

Принцип презумпції невинуватості отримав широке закріплення як у національному законодавстві переважної більшості країн світу, так і у міжнародних актах. Зокрема, у Конституції України вказано, що «особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному

порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину» (стаття 62) [75]. Подальше закріплення принцип презумпції невинуватості знаходить у статті 17 КПК України: «Особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому кримінально-процесуальним законом, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили» [78].

Подібні положення можна знайти і в законодавстві закордонних країн, наприклад:

- Невинуватість - початковий стан. Обвинувачений невинуватий, поки його не визнають винуватим рішенням компетентного суду (стаття 25 Конституції Афганістану) [27];
- Кожна людина вважається невинуватою доти, доки її не визнає винуватою постійний суд через належний процес, що забезпечує необхідні гарантії для її захисту (стаття 56 Конституції Алжиру) [28];
- Презумпція невинуватості гарантована. Під час процесу у разі сумнівів щодо застосовної норми має застосовуватись найбільш сприятлива для обвинуваченого чи підсудного (стаття 116 Конституції Болівії) [32];
- Конституція гарантує всім особам, що ... закон не може припускати де-юре кримінальну відповідальність (стаття 19 Конституції Чилі) [29];
- Будь-який обвинувачений вважається невинуватим до тих пір, поки його винуватість не буде встановлена після справедливого та чесного процесу, який гарантує право на захист (стаття 9 Конституції Республіки Конго) [35];
- Ніхто не може бути визнаний винуватим у вчиненні кримінального правопорушення до набрання судом вироку проти нього. Ніхто не має обов'язку доводити свою невинуватість у кримінальному

процесі. Ніхто не може бути примушений давати свідчення проти себе, або проти тих, хто є його близькою особою (стаття 22 Конституції Естонії) [30];

- Оскільки кожна особа вважається невинуватою до тих пір, поки її не визнають винуватою, якщо її слід заарештувати, будь-яка надмірна жорстокість, яка не потрібна для забезпечення її затримання, повинна суворо стримуватися Законом (стаття 9 Декларації прав людини і громадянина Франції) [38];

- Обвинувачений вважається невинуватим до винесення обвинувального вироку (стаття 27 Конституції Кореї) [34];

- Кожен вважається невинуватим, поки його провина не буде визначена остаточним рішенням суду (стаття 42 Конституції Республіки Польща) [33];

Як вже наголошувалось вище, право вважатись невинуватим до тих пір, поки особу не визнають винуватою - це ще один принцип, який обумовлює стандарт поведіння з обвинуваченими протягом усього періоду розслідування кримінальної справи та судового розгляду, аж до закінчення остаточного оскарження. Відтак, це право отримало широке закріплення також і в міжнародних актах. Зокрема, стаття 14 (2) Міжнародного пакту про громадянські та політичні права передбачає, що «кожен, обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення, має право вважатись невинуватим до тих пір, поки його не визнають винуватим згідно із законом» [80]. Стаття 7 (1) (b) Африканської хартії про права людини і народів, стаття 8 (2) Американської конвенції про права людини також гарантують право на презумпцію невинуватості. Стаття 11 (1) Загальної декларації прав людини захищає однакове право для кожного, кого «звинувачують у кримінальному злочині ... не визнаватися винуватим поки відповідне рішення не буде винесене згідно з законом на публічному суді, на якому він мав усі гарантії необхідні для його захисту» [68].

Найсвіжішими актами, в яких закріплено принцип презумпції невинуватості, є стаття 20 (3) Статуту Міжнародного кримінального

трибуналу по Руанді, стаття 21 (3) Статуту Міжнародного кримінального трибуналу по колишній Югославії та у стаття 66 (1) Статуту Міжнародного кримінального суду.

Як зазначає Комітет з прав людини в загальному коментарі № 13, принцип презумпції невинуватості означає, що «тягар доказування обвинувачення лежить на стороні обвинувачення, а сумніви мають тлумачитись на користь обвинуваченого. Жодної вини не можна припускати, поки звинувачення не буде доведено поза розумним сумнівом. Крім того, презумпція невинуватості передбачає право на поведження з особою згідно з цим принципом. Тому обов'язок усіх державних органів утримуватися від упередження результатів судового розгляду» [44].

Доволі часто у Міжнародних судах, які здійснюють кримінальні провадження, таких як Міжнародний кримінальний трибунал по Руанді, Міжнародний кримінальний трибунал по колишній Югославії, Міжнародний кримінальний суд, не тільки виказують повагу до принципу презумпції невинуватості, а і дотримуються стандарту доведення винуватості «поза всяким розумним сумнівом». За словами В.Гутника, «Суд (*Міжнародний кримінальний* – уточнення автора) у своїй практиці акцентує увагу, що для прийняття рішення, що обвинувачений є винним «поза розумним сумнівом» важливими є попередні етапи провадження у справі, які максимально зменшують «розумні сумніви» і можливість прийняття необґрунтованого та несправедливого вироку суду [61]. Зокрема, як приклад реалізації принципу презумпції невинуватості можна розглядати рішення у справі Прокурор проти Матьє Нгуджоло Чуї (ICC-01/04-02/12, ситуація в Конго). Матьє Нгуджоло Чуї (Mathieu Ngudjolo Chui) обвинувачували в тому, що 24 лютого 2003 року підконтрольні йому підрозділи збройних формувань здійснили напад на селище Богор, вчинивши при цьому злочини проти людяності (вбивства) та воєнні злочини (напад на цивільне населення та знищення майна). Пізніше до обвинувачень було додано також статеві злочини – масові зґвалтування [91].

12 грудня 2012 року Суд, розглянувши всі наведені Прокурором докази, дійшов висновку, що їх недостатньо для того, щоб бути безсумнівно переконаним у винуватості Мат'є Нгуджоло. Суд зазначив у рішенні таке: те, що Суд визнав особу невинуватою, не означає її абсолютної невинуватості у вчиненні злочину, але наведені обвинуваченням докази не переконали Суд «поза всяким розумним сумнівом» [41].

Проте основним актом, на якому ми зосередимо свою увагу в цій роботі, буде Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод. Як вже наголошувалось, гарантії права на справедливий суд закріплено у статті 6 ЄКПЛ. Конкретно принцип презумпції невинуватості викладено у частині 2 статті 6: «кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку» [74].

Як зауважує Т. Фулей, презумпція невинуватості може розглядатися у вузькому та широкому значеннях (на двох різних рівнях): як при розгляді кримінальної справи в суді (англ. *criminal trial*), так і в кримінальному процесі у більш загальному значенні. При цьому, на думку дослідниці, саме широка інтерпретація знайшла своє відображення у статті 6-2 Конвенції [97].

М.Л. Белкін, аналізуючи справу *Matijasevic v. Serbia*, доходить до висновку, що за позицією ЄСПЛ, гарантії презумпції невинуватості є абсолютними та не можуть ставитися під сумнів наступним засудженням особи [49].

Як зауважують дослідники, положення частини 2 статті 6 ЄКПЛ насамперед запобігає передчасним визнанням вини особи будь-яким агентом держави. При цьому, таке передчасне визнання винуватості особи може мати форму заяви пресі щодо незавершеного кримінального розслідування, процесуального рішення в рамках кримінального чи не кримінального провадження або навіть конкретної домовленості щодо безпеки під час судового розгляду [45].

Зокрема, у справі *Batiashvili v. Georgia* заявник скаржився, що заяви членів парламенту та надсилання відредагованого запису його телефонної розмови до ЗМІ порушують його право вважатись невинуватим до винесення рішення суду про його винуватість. З цього приводу Суд наголосив, що презумпція невинуватості, закріплена в частині 2 статті 6, є одним із елементів справедливого кримінального судового розгляду. Частина 2 статті 6 забороняє передчасне висловлення трибуналом думки про те, що особа, яка «звинувачена у вчиненні кримінального правопорушення», винувата, до того, як її винуватість буде доведена відповідно до закону. Це положення також охоплює заяви інших державних чиновників щодо кримінальних проваджень, які перебувають у процесі розслідування, що спонукають громадськість вважати підозрюваного винним та заважають оцінюванню фактів компетентним судовим органом (§ 85) [12].

У цій же справі ЄСПЛ також підтверджує, що свобода вираження поглядів, гарантована статтею 10 Конвенції, включає свободу одержання та передачі інформації, включаючи, певною мірою, право пошуку та доступу до інформації. Частина 2 стаття 6 не може перешкодити владі інформувати громадськість про прогрес у кримінальних провадженнях, але вона вимагає, щоб вони робили це з усією розсудливістю та обережністю, необхідними для дотримання презумпції невинуватості (§ 86) [12].

На подібну ситуацію скаржився заявник справі *Korban v. Ukraine* – за його словами, високопоставлені державні службовці визнали свою провину за відсутності вироку суду, тим самим впливаючи на громадську думку та упереджуючи справу проти нього. Уряд, у свою чергу, стверджував, що влада лише інформувала суспільство про прогрес у гучній кримінальній справі.

У цій справі Суд вкотре нагадав, що чиновники можуть повідомити громадськості про кримінальне розслідування, наприклад, повідомляючи про підозри, арешти та зізнання, якщо вони роблять це дискретно і обережно. Вибір використаних ними слів має значення [17].

Що стосується цієї справи, Суд зазначає, що оскаржувані зауваження були зроблені не в рамках самого кримінального провадження, а як частина заяв преси, призначених для громадськості. Суд приймає до уваги твердження Уряду про те, що метою оскаржуваних заяв було інформування громадськості про гучну кримінальну справу. Дійсно, враховуючи, що заявник був політиком, влада, можливо, вважала за необхідне інформувати громадськість про кримінальні обвинувачення проти нього. Однак Суд вважає, що заяви високопосадовців до засобів масової інформації щодо кримінальної справи проти заявника були далеко не дискретними або нерозбірливими. Його особистість була відома громадськості, і про нього говорили як про лідера злочинної організації, причетної до низки серйозних кримінальних злочинів. Таким чином, ці заяви не могли не спонукати громадськість вважати заявника винним до того, як він був визнаний винним згідно із законом (§ 228-232) [17].

Як і більшість обмежень, передбачених статтею 6 ЄКПЛ, презумпція невинуватості може бути усунена на внутрішньонаціональному рівні, якщо влада зробить належні кроки до ухвалення судового рішення щодо усунення негативних наслідків згубної заяви [45]. При цьому, на відміну від положень частини 1 статті 6, порушення презумпції невинуватості оцінюється не на тлі провадження в цілому, а лише як окремий процесуальний дефект. Наголос робиться на висловленій агентом держави фразі шляхом кумулятивного аналізу наступних трьох елементів:

- а) процесуального етапу та контексту, в якому було зроблено заяву;
- б) її формулювання;
- в) її значення [45].

Більшість непрямих втручань у презумпцію невинуватості, такі як перенесення тягаря доказування на обвинуваченого, рідко розглядаються в контексті частини 2 статті 6 ЄКПЛ, а тому стандарт застосування її положень відрізняється від стандарту, який повинен застосовуватися під час застосування частини 1 статті 6. Отже, порушення частини 2 статті 6 Суд

може констатувати навіть за відсутності остаточного рішення на національному рівні про винуватість особи-заявника.

Положення частини 2 статті 6 Конвенції вимагає, щоб до особи ставились як до невинуватої аж до моменту набуття законної сили остаточним судовим рішенням щодо неї. Відтак, навіть на етапі апеляційного чи касаційного оскарження особа не повинна називатись винуватою. Ці питання Суд дослідив, зокрема, у справі *Kangers v. Latvia*. У цій справі заявник скаржився, що його діяння кваліфікували як повторне, незважаючи на те, що його апеляція стосовно першого правопорушення ще не була розглянута. Відповідно, заявник у цьому вбачав порушення презумпції невинуватості у розумінні частини 2 статті 6 Конвенції.

Суд наголосив, що частина 2 статті 6 ЄКПЛ гарантує право визнаватись невинуватим доти, доки особа не буде визнаною винуватою згідно із законом. Розглядаючись як процесуальна гарантія в контексті самого кримінального судочинства, презумпція невинуватості пред'являє вимоги, зокрема, до тягара доказування, правових презумпцій факту та права, захисту від само інкримінації, досудового розголосу і передчасних висловлювань суду або інших державних службовців щодо винуватості підсудного (§ 50-51) [15].

Частина 2 статті 6 Конвенції вважається такою, що застосовується у випадках, коли рішення суду, ухвалене в одному судовому провадженні, яке має зв'язок з іншим кримінальним провадженням, яке одночасно триває проти особи, може означати передчасну оцінку вини особи. Відтак, презумпція невинуватості відповідно до частини 2 статті 6 ЄКПЛ буде порушена, якщо судові рішення чи заява посадової особи щодо особи, обвинуваченої у вчиненні кримінального правопорушення, відображають думку про її винуватість до того, як її винуватість доведено згідно із законом. Агентам держави досить, навіть за відсутності офіційного висновку, висловити певні міркування, які дозволяють припустити, що суд чи посадова особа вважає обвинуваченого винним. Крім того, передчасне висловлення

такої думки самим судом/трибуналом неминуче порушить зазначену презумпцію (§ 52) [15].

Суть принципу презумпції невинуватості полягає в тому, що особу можна визнати винуватою лише шляхом остаточного засудження відповідно до закону. Презумпція невинуватості не може перестати застосовуватися в апеляційному провадженні просто тому, що обвинувачений був засуджений у першій інстанції (§ 53) [15].

Але, з іншого боку, рішення про припинення притягнення до кримінальної відповідальності, як таке, не дає особі права на компенсацію за неправомірне обвинувачення чи відшкодування витрат, якщо підозра щодо особи існувала під час розслідування [45].

Ще однією цікавою особливістю частини 2 статті 6 ЄКПЛ можна вважати те, що вона може бути спрямованою навіть на захист особи, яка вже померла. Зокрема, до таких висновків дійшов Суд у справі *Magnitskiy and others v. Russia*. Так, ЄСПЛ зауважив, що основним правилом кримінального законодавства має бути те, що кримінальна відповідальність не переживає особу, яка вчинила злочин, і це правило є гарантією презумпції невинуватості, закріпленої у частині 2 статті 6 Конвенції. Вищезазначене правило було порушено в аналізованій справі, оскільки перший заявник не зазнав суду і був засуджений посмертно. ... Суд над мертвою людиною неминуче суперечить усім гарантіям статті 6 Конвенції, тому Суд дійшов до висновку, що було порушення пункту 2 статті 6 Конвенції (§ 284) [19].

Отже, підсумовуючи, наголосимо на такому. По-перше, право на презумпцію невинуватості встановлено низкою актів як національного, так і міжнародного права. У чинному законодавстві України містяться посилання на принцип презумпції невинуватості, які загалом відповідають тому, як тлумачить цей принцип Європейський суд з прав людини.

По-друге, принцип презумпції невинуватості у практиці Суду проявляється у таких правилах:

- 1) особа не може бути примушена свідчити проти себе самої;

- 2) всі сумніви у винуватості особи тлумачаться на її користь;
- 3) у кримінальних провадженнях має застосовуватись стандарт доказування «поза всяким розумним сумнівом»;
- 4) з особою мають поводитись як з невинуватою до того часу, аж поки не набуде законної сили остаточний вирок щодо неї;
- 5) агенти держави мають утриматись від будь-яких заяв щодо винуватості особи до того моменту, поки щодо неї не буде винесено остаточного судового рішення, яке набуде законної сили. При цьому важливе значення мають форма і час проголошення відповідних заяв. Також їх варто відрізнити від звичайного інформування громадськості щодо резонансних справ;
- б) особа не може бути засудженою посмертно.

По-третє, широка практика у справах щодо України у ЄСПЛ показує на доволі часті порушення принципу презумпції невинуватості українськими чиновниками на різних стадіях провадження. Власні пропозиції щодо уникнення таких порушень ми наведемо у третьому розділі роботи.

2.2. Право на захист

Іншою важливою спеціальною гарантією, яка передбачається правом на справедливий суд у кримінально-правовому аспекті, є право на захист у провадженні. З огляду на те, що у кримінальному провадженні обвинувачена особа, по суті, протистоїть групі професійних юристів, добре обізнаних з процедурою як досудового, так і судового розслідування, необхідним є забезпечення для неї права захищатись. Саме обов'язок держави допустити у процес або надати захисника обвинуваченому певною мірою «зрівнює шанси» учасників провадження на доведення своєї позиції. Як наголошує В.В. Гутник, очевидно, що без допомоги захисника складно забезпечити

ефективний захист. Навіть якщо обвинувачений є фаховим юристом, але до нього обраний запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, він не має змоги фізично зібрати необхідні докази, а отже, і не забезпечить ведення захисту від обвинувачень на належному рівні [59]. З цього приводу Д. Фелмен підкреслює, що обвинувачений настільки нагально потребує адвоката, як хворий потребує лікаря, а у багатьох випадках ще більше. Бо тоді, коли хворий може одужати самостійно (без сторонньої допомоги), то становище обвинуваченого без допомоги захисника навряд чи покращиться [39].

Доказом важливості права на захист слугує, зокрема, його закріплення у Конституції України. Частина 2 статті 63 Конституції України надає підозрюваному, обвинуваченому чи підсудному право на захист [75]. Як зауважив Конституційний суд України у рішенні від 16 листопада 2000 року у справі N 1-17/2000 (справа за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України, статті 44 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника), положення про те, що «кожен є вільним у виборі захисника своїх прав», треба розуміти як конституційне право підозрюваного, обвинуваченого і підсудного при захисті від обвинувачення та особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, з метою отримання правової допомоги вибирати захисником своїх прав особу, яка є фахівцем у галузі права і за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи [86].

Подібні вказівки можна знайти у низці конституцій світу, що свідчить про універсальне значення права на захист у всіх правових системах планети:

- Після арешту або для підтвердження правдивості кожна особа може призначити захисника. У кримінальних справах держава призначає захисника для обвинуваченого. Конфіденційність розмов, листування та

комунікацій між обвинуваченим та його адвокатом захищена від будь-яких порушень. Обов'язки та повноваження захисників регулюються законом (стаття 31 Конституції Афганістану) [27];

- Право на захист визнається. У кримінальних справах це гарантується (стаття 169 Конституції Алжиру) [28].

- Кожен має непорушне право на захист. Держава безкоштовно надає захисника особам, обвинуваченим або підсудним у випадку, якщо вони не мають необхідних економічних ресурсів (стаття 119 Конституції Болівії) [32];

- Закон повинен передбачити засоби для надання юридичної консультації та захисту тим, хто не може їх отримати. Будь-яка особа, обвинувачена у злочині, має невід'ємне право на допомогу захисника, який надається державою, якщо вона не призначить її за можливості, передбаченої законом (стаття 19 Конституції Чилі) [29];

- Усі справи, які розглядаються народними судами, за винятком випадків, пов'язаних із особливими обставинами, визначеними законом, заслуховуються на публіці. Обвинувачений має право на захист (стаття 125 Конституції Китаю) [31];

- Право на захист організовується та гарантується. Усі особи мають право захищатись або отримувати допомогу захисника за власним вибором на всіх стадіях кримінальної процедури, включаючи слідство поліції та слідство перед судом (стаття 19 Конституції Конго) [35];

- Особі, підозрюваній у вчиненні кримінального правопорушення, також повинна бути негайно надана можливість вибору та консультування з адвокатом (стаття 21 Конституції Естонії) [30];

- Будь-яка особа, яка заарештована або затримана, має право на швидку допомогу адвоката. Коли підсудний не в змозі забезпечити захисника власними зусиллями, держава призначає підсудному захисника, як це передбачено законодавством (стаття 12 Конституції Кореї) [34];

- Кожен, проти кого порушено кримінальне провадження, має право на захист на всіх стадіях такого провадження. Він, зокрема, може обрати адвоката або скористатись відповідно до принципів, визначених статутом, послугами адвоката, призначеного судом (стаття 42 Конституції Польщі) [33];

- Право на професійну правову допомогу гарантується на будь-якій стадії судового провадження. Правову допомогу громадянам та організаціям надають адвокати, інші фізичні та юридичні особи, що мають право на надання такої допомоги (стаття 107 Конституції Туркменістану) [36];

- Під час усіх кримінальних проваджень обвинувачений користується правом на швидке та публічне розслідування неупередженим присяжним штату та округу, в якому було вчинено злочин, йому має бути повідомлено про характер і причину обвинувачення, він може допитувати свідків обвинувачення, викликати свідків на свою користь, а також отримувати допомогу захисника для свого захисту (Поправка 6 до Конституції США) [37].

Вкажемо, що право на захист деталізується у процедурних кодексах. Зокрема, стаття 20 Кримінально-процесуального кодексу України передбачає, що підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений має право на захист, яке полягає:

- у наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення,
 - у праві збирати і подавати докази,
 - у праві брати особисту участь у кримінальному провадженні,
 - у праві користуватися правовою допомогою захисника,
 - у праві реалізовувати інші процесуальні права, передбачені кримінально-процесуальним законом [78].

Вітчизняні та закордонні дослідники у своїх працях також вказують на неабияке значення права на захист у контексті права на справедливий суд.

Зокрема, О.В. Керевич стверджує, що право на захист без перебільшення є одним з найважливіших інститутів українського кримінального процесу. Досить сказати, що без нього неможливо реалізувати конституційну вимогу про здійснення судочинства на основі змагальності та рівноправності сторін [73]/ За словами І.М. Зубача та В.П. Кушпіта, захист – це систематична творчо-інтелектуальна кримінально-процесуальна діяльність, що зумовлена наявністю обвинувачення, заснована на законі та здійснюється суб'єктами захисту щодо відстоювання власних прав та свобод під час кримінального провадження та шляхом повної реалізації своїх законних прав та повноважень, сприяє встановленню певних обставин, які унеможливають або спростовують обвинувачення [70].

При цьому вітчизняні дослідники закликають розмежовувати поняття «правова допомога» та «захист». Наприклад, на думку О.І. Коровайка, зміст правової допомоги утворюють дії (захист, представництво, надання правової інформації, консультації і роз'яснення з правових питань тощо), які мають правовий характер та спрямовані на реалізацію прав, свобод і законних інтересів будь-якої особи учасника судового провадження, ефективний їх захист або недопущення порушень, а також відновлення в разі порушення. У свою чергу, захист спрямований виключно на забезпечення дотримання прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого та з'ясування обставин, які спростовують підозру чи обвинувачення, пом'якшують чи виключають їх кримінальну відповідальність [76]. Як наголошує О. Платотнік, вільний вибір захисника, який є фахівцем у галузі права і за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи та вільний вибір захисника у кримінальному судочинстві, адвоката, особу, яка має право на заняття адвокатською діяльністю є конституційним правом громадянина, а обмеження права на вільний вибір захисника, крім адвоката, іншого фахівця у галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи є неконституційним [83].

При цьому, до основних ознак захисту, як кримінально-процесуальної функції, слід віднести:

- чітку регламентацію процесу реалізації означеної функції нормами кримінально-процесуального законодавства;
- очевидно визначений зміст, що виявляється у можливості застосування суб'єктом захисту передбаченого законом комплексу різноманітних (організаційних та правових) заходів, які направлені на повне або часткове спростування підозри (обвинувачення) та повне забезпечення його прав та свобод під час кримінального провадження;
- постійність здійснення такої функції та можливість застосування цієї функції по кожному кримінальному провадженню на всіх його етапах [70].

Останнім часом у сфері забезпечення особі права на захист в Україні відбулась низка позитивних змін. Тим не менш, вітчизняні правники наголошують, що прагнення й здійснення заходів України у переорієнтації на європейські правові стандарти потребує не тільки проголошення прав, свобод і законних інтересів особи, але й їх законодавчого закріплення та реального забезпечення, вироблення єдиного доцільного правового механізму їх захисту та охорони [101].

Право на захист гарантується підсудним не тільки на національному, а і на регіональному та універсальному рівнях. Зокрема, стаття 11 Загальної декларації прав людини гарантує кожній людині, обвинуваченій у вчиненні злочину, право на прилюдний судовий розгляд, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту [68]. За статтею 14(3)(d) Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, кожен обвинувачений у вчиненні злочину має право захищати себе особисто або за посередництвом обраного ним захисника; якщо він не має захисника, - бути повідомленим про це право і мати призначеного йому захисника в будь-якому разі, коли інтереси правосуддя того вимагають, безплатно для нього в усякому такому випадку, коли у нього немає достатньо коштів для оплати цього захисника [80].

Як наголошує В.В. Гутник, стаття 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права включає в себе принаймні три окремих права:

1) Захищати себе особисто (це право не є абсолютним. Комітет ООН з прав людини виходить з того, що інтереси правосуддя можуть вимагати призначення захисника проти бажання обвинуваченого, зокрема, в тих випадках, коли обвинувачений систематично перешкоджає проведенню належного судового розгляду, або якщо йому пред'явлено звинувачення у вчиненні тяжкого злочину, але він відмовляється від захисника, не маючи змоги діяти у власних інтересах, або у тих випадках, коли це необхідно для захисту вразливих свідків від подальшого хвилювання або залякування, якщо їм доведеться бути допитаними обвинуваченим);

2) Право на захист за допомогою обраного захисника (обвинувачений вправі самостійно обирати адвоката, якщо йому дозволяють фінансові можливості. Право на захист за допомогою обраного захисника розповсюджується на всі стадії провадження по справі, включаючи досудове слідство та досудове затримання. Якщо обвинувачений має змогу скористатися захисником за власним вибором, не допускається призначення захисника судом або обмежування його у виборі захисника);

3) Право на отримання безкоштовної правової допомоги (в тому випадку, якщо обвинувачений не має достатніх коштів для оплати захисника, він має право використовувати послуги призначеного судом захисника на безвідплатній основі, коли це необхідно в інтересах справедливого судового розгляду) [60].

Аналіз положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і практики її застосування Європейським судом з прав людини дозволяє дійти висновку, що вона гарантує цілу плеяду прав, необхідних для захисту у кримінальному провадженні, зокрема:

- Право особи знати в чому її обвинувачують (частина 3 (а) статті 6);
- Право мати достатній час та можливості для підготовки захисту (частина 3 (b) статті 6);

- Право мати юридичне представництво або захищатись особисто (частина 3 (с) статті 6);
- Право на допит свідків (частина 3 (d) статті 6);
- Право на безкоштовну допомогу перекладача (частина 3 (е) статті 6) [45].

Право особи знати в чому її обвинувачують. Відповідно до статті 6 ЄКПЛ особа має бути поінформована про причину затримання та природу обвинувачень проти неї. «Причина» затримання полягає в інформації, яка вимагається відповідно до пункту 3а статті 6, і стосується дій, нібито вчинених затриманим, а «природа» стосується визначення правопорушення у внутрішньому законодавстві. Деталі правопорушення у такому випадку мають критичне значення, оскільки саме у цей момент обвинуваченому офіційно повідомляється про фактичну та юридичну основу обвинувачення. Однак немає жодної вимоги, щоб висновки суду першої інстанції щодо обставин злочину та ролі заявника у ньому були ідентичними проекту обвинувального акту, сформульованого обвинуваченням [45]. Також практика Суду дозволяє дійти висновку, що інформація має бути повідомлена:

- Оперативно, щоб обвинувачений міг підготувати захист;
- Мовою, яку обвинувачений «розуміє», але не обов'язково його рідною мовою.

Варто зауважити, що серйозніше обвинувачення, тим більше інформації потрібно надати обвинуваченому [45].

У справі *Mulosmani v. Albania* Суд підкреслив, що положення частини 3 (а) статті 6 Конвенції вказують на необхідність особливої уваги до повідомленні відповідача про «обвинувачення». Деталі злочину відіграють вирішальну роль у кримінальному процесі, оскільки підозрюваний офіційно повідомляється про фактичну та юридичну основу обвинувачення, висунутого проти нього, з моменту його вручення. Частина 3 (а) статті 6

Конвенції надає підсудному право бути поінформованим не лише про «причину» обвинувачення, тобто про вчинені ним дії, на яких ґрунтується обвинувачення, але також про юридичну характеристику, надану цим актам. Ця інформація повинна бути детальною (§ 123) [20].

Крім того, Суд підкреслив: «Визначаючи, чи справедливим було провадження в цілому, слід також враховувати, чи дотримуються права захисту. Слід, зокрема, перевірити, чи була надана заявникові можливість оскаржити справжність доказів та протидіяти їх використанню. Крім того, слід враховувати якість доказів, включаючи те, чи обставини, за яких вони були отримані, ставлять під сумнів їх достовірність чи точність (§ 125) [20].

При цьому, у судовій практиці Суду немає положень, які вимагали б письмового повідомлення про «характер та причину обвинувачення», якщо достатньо інформації надається усно.

Право мати достатній час та можливості для підготовки захисту. «Достатність» часу підготовки судового розгляду зазвичай оцінюється з посиланням на формальні обмеження, накладені на захист - наприклад, обмеження доступу захисником до «секретних» частин матеріалів справи та обмеження на копіювання. Однак Суд також враховує практичні труднощі, з якими стикається захист, наприклад, пов'язані з умовами утримання та транспортування підозрюваного, який перебуває під вартою [45].

Необхідно досягти делікатного балансу між необхідністю забезпечити судовий розгляд у розумний термін та необхідністю виділити достатньо часу для підготовки захисту, щоб запобігти поспішному судовому процесу, який позбавляє обвинуваченого можливості захищати себе належним чином.

Визначення того, який термін є достатнім, є суб'єктивним, оскільки слід враховувати різні чинники щодо характеру та складності справи, стадії провадження та того, що інкримінують заявнику; у простих випадках, таких як дисциплінарне провадження, період із п'яти днів може бути достатнім з моменту пред'явлення обвинувачення до слухання по суті [45]. Зокрема, у справі *Van Wesenbeeck v. Belgium* Суд зауважив, що основоположним

аспектом права на справедливий судовий розгляд є змагальність кримінального провадження як загалом, так і його окремих стадій та рівність прав сторони обвинувачення та захисту. Право на змагальний процес означає у кримінальній справі, що як обвинуваченню, так і захисту надається можливість знати та коментувати свідчення та докази, надані іншою стороною (§ 67) [24]. Саме для забезпечення фактичної рівності сторін у справі сторона захисту повинна мати адекватну кількість часу на ознайомлення з матеріалами справи.

Право мати юридичне представництво або захищатись особисто.

Дослідники наголошують, що частина 3 (с) статті 6 Конвенції складається з чотирьох різних елементів, а саме права:

- а) захищати себе особисто;
- б) за певних обставин вибирати адвоката;
- в) на безоплатну правову допомогу особам, які мають недостатньо коштів та де цього вимагають інтереси справедливості;
- г) на практичну та ефективну правову допомогу [45].

Право представляти себе не є абсолютним, і державні органи можуть не надавати обвинуваченому цього права, оскільки в деяких ситуаціях національне законодавство вимагає, щоб особа була представлена відповідно до вимог закону, зокрема, коли йдеться про серйозні ймовірні правопорушення. Рішення щодо допущення чи недопущення до провадження адвоката – безкоштовного чи платного – має підлягати судовому контролю та не повинно прийматися органом виконавчої влади на власний розсуд. При цьому Суд наполягає, що відсутність права мати адвоката на слуханні порушує частину 3 статті 6, навіть якщо такий доступ був наданий на попередніх етапах судового розгляду.

Зокрема, у справі *Ibrahim and others v. The United Kingdom* Суд наголосив, що право кожного, кого звинувачують у вчиненні кримінального злочину, бути ефективно захищеним адвокатом, гарантоване частиною 3 (с) статті 6, є однією з основних ознак справедливого судового розгляду.

Швидкий доступ до адвоката є важливою протипагою вразливості підозрюваних під вартою поліції, забезпечує основну гарантію проти примусу та жорстокого поводження з підозрюваними з боку поліції та сприяє запобіганню помилок правосуддя та виконанню цілей статті 6, а саме рівності засобів між слідчими або правоохоронними органами та обвинуваченими (§ 255) [14].

Однак давно визнано, що доступ до юридичної допомоги, як виняток, може бути відкладений. Тест, який застосовує Суд, ґрунтуючись на справі *Salduz v. Turkey*, для оцінки того, чи є обмеження доступу до адвоката сумісним із правом на справедливий суд, складається з двох етапів. На першому етапі Суд повинен оцінити, чи існували вагомі причини обмеження. На другому етапі він повинен оцінити шкоду, спричинену праву на захист обмеженням у відповідній справі. Іншими словами, Суд повинен вивчити вплив обмеження на загальну справедливість судового розгляду та вирішити, чи було провадження в цілому справедливим (§ 257) [14].

Право на допит свідків. Частина 3(d) статті 6 Конвенції складається з трьох різних елементів, а саме:

а) право допитувати свідків обвинувачення (або перевіряти інші докази, представлені обвинуваченням на підтримку його позиції);

б) право за певних обставин викликати свідка, який вирішив дати свідчення на суді, тобто свідків захисту;

в) право допитувати свідків обвинувачення на тих самих умовах, що і ті, що надаються свідкам захисту [45].

Звичайний підхід Суду у таких випадках полягає в дослідженні ймовірного порушення частини 3 (d) статті 6, щоб шляхом кумулятивного аналізу різних труднощів, що виникли у захисту, показати загальний вплив цих вад на справедливість судового розгляду в цілому.

Неприсутність свідка в певний момент на судовому засіданні не обов'язково є порушенням частини 3 (d) статті 6, за умови, що свідок був допитаний раніше за участю захисту, наприклад, при конфронтації віч-на-віч

на досудовій стадії провадження або в попередніх сукупностях суміжних проваджень. Однак попередній виклик захистом свідків прокурора не буде достатнім для повного гарантування права на захист, якщо не було дотримано належних процесуальних гарантій, або якщо свідки згодом змінили свою позицію [45].

Так, у справі *Sigurður Einarsson and others v. Iceland* заявники не скаржились на відсутність будь-якої можливості допитати свідків, попередні заяви яких були використані в якості доказів обвинувачення, а на відсутність будь-якої можливості допитати свідків, докази яких, як вони вважали, підтримали б позицію захисту. Це сталось через те, що органи влади не доклали достатніх зусиль для забезпечення присутності цих свідків або для створення альтернативних заходів для їх допиту з боку захисту. Суд у зв'язку з цим зазначає, що спочатку обвинувачення хотіло закликати свідків давати показання перед судом, але в кінцевому підсумку свідки не з'явилися. Однак заяви, які вони давали під час своїх попередніх інтерв'ю, не були використані в справі; навпаки, заявники стверджують, що ці заяви повинні бути використані як докази, оскільки вони були сприятливими для захисту. Відтак, Судом було використано тест на порушення частини 3 (d) статті 6 Конвенції:

- чи прохання допитати свідка була достатньо аргументованим і відповідним предмету обвинувачення;
- чи врахували національні суди релевантність цих показань та навели достатні причини для свого рішення не допитувати свідка під час судового розгляду;
- чи рішення національних судів не допитувати свідка підірвало загальну справедливість провадження (§ 107) [23].

Право на безкоштовну допомогу перекладача. Це положення гарантує право на безкоштовний переклад для тих, хто не розуміє мови суду, але не обов'язково переклад на рідну мову обвинуваченого; якщо у перекладі було відмовлено, на владу покладається тягар довести, що обвинувачений

володіє достатніми знаннями мови суду. Безкоштовний переклад повинен бути наданий у мірі, достатній для забезпечення справедливого судового розгляду [45].

Зокрема, у справі *Кнох v. Italy* Суд нагадав, що відповідно до частини 3 (е) статті 6 Конвенції обвинувачений, який не розуміє і не розмовляє мовою, яка використовується на слуханні, має право на безкоштовні послуги перекладача, щоб забезпечити усний переклад та переклад актів провадження, що ведеться проти нього. Допомога, надана в питанні перекладу, повинна давати можливість відповідачу знати, у чому його звинувачують, та захищати себе, зокрема, надаючи свою версію фактів суду. Таким чином, встановлене право повинно бути конкретним та ефективним. Компетентні органи не тільки зобов'язані призначити перекладача, але здійснювати певний контроль щодо якості наданого перекладу (§182) [16].

Отже, підсумовуючи, зауважимо, що право на захист у кримінальному провадженні закріплене у низці нормативних актів як національного, так і універсального характеру. Аналізуючи зміст права на захист, науковці-правники вказують на його важливу роль для функціонування судової системи та забезпечення справедливості судового розгляду.

Право на захист також є однією із двох спеціальних гарантій, наданих Конвенцією особам, обвинуваченим у скоєнні злочинів. Так звані «права захисту» включають п'ять елементів, передбачених частиною 3 статті 6 Конвенції. До таких, зокрема, належать:

- Право особи знати в чому її обвинувачують;
- Право мати достатній час та можливості для підготовки захисту;
- Право мати юридичне представництво або захищатись особисто;
- Право на допит свідків;
- Право на безкоштовну допомогу перекладача.

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД У КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОМУ АСПЕКТІ В УКРАЇНІ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

3.1 Проблеми реалізації права на справедливий суд у кримінально-правовому аспекті в Україні

Як вже неодноразово наголошувалось у рамках цього дослідження, кожна людина має право на справедливий суд як у цивільних, так і у кримінальних провадженнях. Ефективний захист усіх прав людини прямо залежить від практичної доступності компетентних, незалежних та неупереджених судів, які здійснюють правосуддя справедливо. Крім того, у переважній частині правових систем світу існують професії прокурорів та адвокатів, які у своїй галузі компетенції є важливим фактором для здійснення права на справедливий судовий процес та правовою опорою демократичного суспільства, яке поважає верховенство права.

Однак незалежна і неупереджена судова влада, здатна забезпечити справедливий судовий розгляд, має важливе значення не тільки для прав та інтересів фізичних осіб, але також для юридичних осіб, включаючи суб'єктів господарювання, чи то менші підприємства чи великі корпорації. Зокрема, вітчизняні та іноземні підприємства будуть неохоче інвестувати кошти в країни, де суди не сприймаються як справедливі. Крім того, не викликає сумнівів, що в країнах, де потерпілі фізичні особи чи юридичні особи, права яких оспорено, можуть мати вільний доступ до судів, щоб вимагати захисту своїх прав, соціальна напруга зменшується, а спокуса взяти закон у свої руки є не такою сильною. Сприяючи таким чином зменшенню соціальної напруженості, суди сприяють підвищенню безпеки не лише на

національному, але й на міжнародному рівні, оскільки внутрішня напруженість має тенденцію «переливатись» через кордони.

Однак з огляду на результати моніторингу, що здійснюється низкою міжнародних організацій, чітко видно, що право на справедливий суд часто порушується у всіх частинах світу. Наприклад, переважна частина справ, які розглядаються Комітетом з прав людини в рамках виконання положень Факультативного протоколу, стосуються ймовірних порушень прав людини та етапі досудового або судового розгляду [49]. Про це також свідчить статистика Європейського суду з прав людини, відповідно до якої порушення статей 6 (право на справедливий суд) та 13 (право на ефективний засіб правового захисту) Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод становлять відповідно 24% та 11,5% від всіх порушень, констатованих Судом у минулому (2018) році [92].

Україна характеризується доволі низьким рівнем довіри до судової влади. Зокрема, результати дослідження «Ставлення громадян України до судової влади» показують, що рівень довіри до судів є одним з найнижчих у суспільстві. Про свою недовіру до судів (судової системи в цілому) повідомили 77,7% респондентів, а про довіру – 11,4%. Місцевим судам не довіряють 69,7% опитаних, довіряють – 14,0%, Верховному Суду не довіряють 64,9% громадян, довіряють – 17,5%, Конституційному Суду України не довіряють 61,7% громадян, довіряють – 18,6% [69].

Аналізуючи проблеми реалізації права на справедливий суд в Україні, В.П. Яценко вказує на перевантаженість суддів справами та недостатню прозорість їхньої діяльності; залежність суддів від політичних сил та місцевої влади; недостатнє фінансування судової влади; корупцію в судах; неефективність системи виконання судових рішень [102].

Н.М. Грень, у свою чергу, виділяє цілу низку проблем у реалізації права на справедливий суд, які чітко кореспондуються зі структурою права на справедливий суд. До таких, на її думку, належать:

Проблеми доступності правосуддя:

А) Юридичні перепони (необхідність отримання спеціальних дозволів для звернення до суду, проходження певних процедур, досудових засобів врегулювання спорів, інших додаткових обтяжень для заявника, наявність у законодавстві переліку категорій справ, що не підлягають судовому розгляду);

Б) Фізичні перепони (віддаленість судів, їх незручна мережа, непристосованість приміщень суду для доступу людей з інвалідністю тощо);

В) Економічні перепони (високі ставки державних зборів за право розгляду скарги, судових витрат тощо [56]);

2) Проблеми публічності розгляду справи (закриті судові засідання, відсутність фіксування справи технічними засобами тощо);

3) Проблеми незалежності суду (можливі спроби впливу на суд та суддю, корупція в судах тощо [57]).

Аналіз практики Європейського суду з прав людини дозволяє дійти висновку, що найбільш поширеними видами порушень права на справедливий суд в Україні можна вважати затягування строків судового розгляду та невиконання судових рішень. Зокрема, у 2018 році ЄСПЛ ухвалив 91 рішення у справах, де відповідачем виступала Україна. У 86 з них він констатував принаймні одне порушення ЄКПЛ. При цьому, порушення статті 6 Конвенції Суд констатував у 64 випадках, з яких 41 стосується порушення «розумного строку» судового розгляду, 2 – невиконання судових рішень, 21 – інших видів порушень [43].

Отже, підсумовуючи думки дослідників та результати аналізу практики Європейського суду з прав людини, можемо вказати на такі проблеми реалізації права на справедливий суд в Україні:

1) Проблеми **доступності правосуддя**, які включають в себе:

- *Юридичні перепони*. До таких, зокрема, можна віднести юридичні обмеження щодо можливості подати позов або порушити кримінальне провадження. Крім того, юридичними перепонами у контексті кримінального судочинства можна назвати ускладнення процедури подання апеляційної чи

касаційної скарги, безпідставні відмови щодо перегляду судового вироку за нововиявленими обставинами тощо. Крім того, тривалий час в Україні існувала практика перегляду судових рішень у порядку наглядових проваджень, що порушувало принцип правової визначеності. Зокрема, у справі *Savinskiy v. Ukraine* справа заявника була переглянута за ініціативою голови обласного суду [22]. Заявник скаржився на порушення частини 1 статті 6 Конвенції. Уряд стверджував, що скасування остаточних судових рішень у кримінальній справі проти заявника за процедурою нагляду було здійснено з метою забезпечення ефективності системи кримінального правосуддя. Причиною скасування було неправильна кваліфікація дій заявника судами. Вони також стверджували, що заявник мав необхідні процесуальні гарантії у кримінальному провадженні проти нього. ЄСПЛ у цій справі повторив, що, хоча проста можливість відновлення кримінальної справи *prima facie* є сумісною з Конвенцією, включаючи гарантії статті 6, деякі особливі обставини справи можуть виявити, що саме такий спосіб перегляду був порушенням самої суті права на справедливий суд. У цій справі процедура нагляду за переглядом була ініційована двічі на вимогу голови обласного суду. Суд зазначає, що підстави для повторного провадження у справі не ґрунтувалися ні на нових фактах, ні на серйозних процедурних вадах, а лише на особистій незгоді Голови обласного суду з оцінкою фактів та класифікацією дії заявника нижчими інстанціями. Більше того, спосіб, яким Голова та Президія обласного суду наполягали на певній кваліфікації та вироку у кримінальній справі проти заявника, сам по собі несумісний із гарантіями справедливого судового розгляду частини 1 статті 6. Відповідно, було порушення пункту 1 статті 6 Конвенції (§ 20-26) [22];

- *Фізичні перепони.* До них, зокрема, можна віднести невідале розміщення судів, таким чином, що дістатись на судове провадження фігурантам справи стає доволі складно. Особливо проблеми поганої логістики загострюються у разі створення мережі апеляційних судів, які об'єднують територію кількох регіонів/ областей під своєю юрисдикцією.

Також фізичні перепони полягають у неналежному облаштуванні приміщень суду, що не дає можливості людям з інвалідністю бути присутніми на судових засіданнях;

- *Економічні перепони* полягають у завищених ставках судового збору та інших платежів, необхідних для того, щоб ініціювати провадження. У кримінальних провадженнях зазвичай подібні проблеми не виникають, адже для ініціювання провадження не потрібно сплачувати жодних платежів, а лише надати відповідну інформацію про ймовірне правопорушення до правоохоронних органів;

2) Порушення **принципу незалежності і безсторонності суду**, у тому числі:

- *Неналежна побудова судової системи*, яка не містить гарантій і запобіжників щодо незаконного втручання у діяльність суду. Зокрема, у справі *Salov v. Ukraine* ЄСПЛ зауважив, що, беручи до уваги міркування щодо недостатніх законодавчих та фінансових гарантій проти зовнішнього тиску на суддю, що розглядає справу, і, зокрема, відсутність таких гарантій стосовно можливого тиску з боку Голови обласного суду, обов'язковий характер інструкцій, наданих Президією обласного суду, та формулювання відповідних проміжних судових рішень у справі, Суд вважає, що сумніви заявника щодо неупередженості судді Куйбишевського районного суду м. Донецька були об'єктивно виправдані (§ 86) [21];

- *Корупція в судах*, яка включає можливий вплив на суддю з боку учасників провадження та/або вимагання неправомірної вигоди від учасників провадження з обіцянкою ухвалити бажане для них рішення. У справі *Belukha v. Ukraine* заявник скаржився на упереджене ставлення судді до нього під час провадження. ЄСПЛ наголосив, що відповідно до постійної судової практики, існування неупередженості для цілей пункту 1 статті 6 повинно визначатися відповідно до суб'єктивного тесту, коли слід враховувати особисте переконання та поведінку конкретного судді, тобто чи суддя мав якісь особисті упередження чи упередження в тій чи іншій справі;

а також відповідно до об'єктивного тесту, тобто, встановивши, чи сам суд та, серед інших аспектів, його склад, пропонують достатні гарантії, щоб виключити будь-які законні сумніви щодо його неупередженості. Що стосується суб'єктивного тесту, особисту неупередженість судді слід припускати, поки не буде доказу протилежного [13].

Щодо об'єктивного тесту, слід визначити, чи існують, окрім поведінки голови (суду) В.Л.Г., наявні факти, які можуть викликати сумніви щодо його неупередженості. Це означає, що при вирішенні того, чи є в тій чи іншій справі законні підстави побоюватися, що конкретному судді бракує неупередженості, позиція відповідної особи є важливою, але не визначальною. Визначальним є те, чи можна вважати, що цей страх є об'єктивно виправданим. У цьому контексті навіть виступи можуть мати певне значення або, іншими словами, «справедливість повинна бути не тільки здійснена, але і її слід бачити». Суд зауважує, що Уряд не оскаржував тверджень заявника про те, що Голова Артемівського суду, який одноосібно приймав рішення як суддя суду першої інстанції у справі заявника, вимагав і приймав певні активи від компанії-відповідача. На думку Суду, за цих обставин заявник побоюється, що Голова суду проявить відсутність неупередженості, обґрунтовано. Більше того, вищі суди, розглядаючи скарги заявниці, не враховували її заяв щодо цього. Відповідно, було порушення пункту 1 статті 6 Конвенції (§ 49-55) [13];

3) Порушення принципу презумпції невинуватості, зокрема:

- *Необґрунтовані заяви представників уряду/ правоохоронних органів/ судової влади щодо винуватості особи до винесення остаточного рішення щодо особи. Наприклад, у справі Krivolarov v. Ukraine заявник скаржився на те, що державні службовці брали участь у медіа-кампанії навколо його справи; вони вказували на його провину до того, як його засудили, тим самим вплинувши на громадську думку. Уряд, у свою чергу, стверджував, що влада лише інформувала суспільство про прогрес у гучній кримінальній справі. Суд повторив чітко встановлений принцип своєї судової*

практики, згідно з яким пункт 2 статті 6 Конвенції забороняє чиновникам оголошувати особу винуватою до винесення судом вироку. Чиновники можуть повідомити громадськості про кримінальне розслідування, наприклад, повідомляючи про підозри, арешти та зізнання, якщо вони роблять це стримано та обережно. Суд вказав, що в цій справі заяви слідчого та службовців Служби безпеки до засобів масової інформації щодо кримінального провадження проти заявника були далеко не дискретні або нерозбірливі. Вони містили беззаперечне твердження про його вину, навіть не уточнюючи, на якій стадії тоді перебувало провадження: відомості про особу заявника була розголошено громадськості, і він був визначений як вбивця та фальсифікатор. Більше того, Суд зауважив, що ці заяви неодноразово поширювались у документальному фільмі, який було створене за прямої підтримки державних органів високого рівня та який містив витяги із відео зізнання заявника у поліції. Такі заяви державних чиновників спонукали громадськість вважати заявника винуватим та заважали оцінці фактів відповідним судовим органом. Отже, Суд дійшов до висновку, що було порушення пункту 2 статті 6 Конвенції (§ 127-132) [18];

- *Перекладення на обвинуваченого тягара доказування своєї невинуватості;*

- *Порушення принципу змагальності кримінального судочинства;*

4) Порушення **розумних строків** розгляду справи. Зокрема, у справі *Zhurnik v. Ukraine* заявник скаржився, що тривалість кримінального провадження проти нього була необґрунтованою. Суд зазначив, що кримінальне провадження проти заявника у цій справі було розпочато 26 серпня 1995 року. Проте період, який слід враховувати, розпочався лише 11 вересня 1997 року, коли визнання Україною права на індивідуальне клопотання набрало чинності. Розглянутий період закінчився 25 травня 2006 року. Таким чином, провадження тривало вісім років та вісім місяців на трьох рівнях юрисдикції. Суд зауважив, що обґрунтованість тривалості судового розгляду повинна оцінюватися з урахуванням обставин справи та з

посиланням на такі критерії: складність справи; поведінка заявника; та поведінку відповідних органів влади. При цьому Суд зауважив, що загальна тривалість провадження у цій справі не може бути пояснена ні складністю кримінальної справи, ні поведінкою заявника. Він вважає, що низка затримок була пов'язана з вітчизняними органами влади. Враховуючи подані до нього матеріали та свою практику з цього приводу, Суд вказав, що в цій справі тривалість судового розгляду була надмірною і не відповідала вимозі «розумного строку». Відповідно в цьому випадку було порушено пункт 1 статті 6 Конвенції (§ 22-31) [26];

5) Порушення **права особи захищати себе**, наприклад:

- *Ненадання перекладача* особі, що не розуміє мову, якою здійснюється судочинство;
- *Ненадання обвинуваченому можливості представляти власні докази* та викликати свідків;
- *Ненадання можливості обвинуваченому здійснити перехресний допит свідків*, викликаних обвинуваченням;
- *Неможливість обвинуваченому найняти адвоката або ненадання йому безоплатної правової допомоги* за умови, що він не має коштів для оплати роботи адвоката. Зокрема, у справі *Zagorodniy v. Ukraine* право заявника на свободу вибору свого захисника було обмежене, оскільки його обраний представник був юристом, але не ліцензованим адвокатом. На думку Суду, таке обмеження вільного вибору захисника не може само по собі порушити питання відповідно до пункту 3 (с) статті 6 Конвенції, оскільки для забезпечення ефективного захисту людини може бути необхідна спеціальна правова кваліфікація. Однак, оскільки заявник стверджував, що таке обмеження було визнано неконституційним ще в листопаді 2000 року, відповідне національне законодавство повинно було бути приведене у відповідність з рішенням Конституційного Суду. Законодавчі поправки з цією метою були внесені в червні 2001 року, але, на думку Уряду, були

необхідні подальші законодавчі дії [25]. З цього останнього пункту заявник не погодився з урядом, вважаючи, що чинне законодавство не передбачає обмеження у виборі адвоката, а його вибір був обмежений через неправильне тлумачення Верховним Судом кримінального процесуального закону. З цього приводу Суд зауважив, що не його завдання вирішувати, чи обмеження вибору заявника адвокатом було наслідком відсутності подальших законодавчих поправок, запропонованих урядом, чи невідповідної практики тлумачення рішення Конституційного суду, як підтверджує заявник. Суд підкреслив, що, навіть припускаючи, що обмеження є результатом, як запропонував Уряд, ще не закінченого процесу приведення кримінально-процесуального законодавства у відповідність до рішення Конституційного Суду, така ситуація тривалої невизначеності у відповідному національному законодавстві в даний час залишається. На думку Суду, залишаючи питання про обмеження вільного вибору захисника невирішеним протягом тривалого періоду, державні органи створили ситуацію, несумісну з принципом правової визначеності, який закріплено в Конвенції, і є такою основних елементів верховенства права. Відповідно, право заявника на вільний вибір захисника було обмежено таким чином, що не відповідає вимогам частин 1 та 3 статті 6 Конвенції (§ 53 – 55) [25].

Підсумовуючи, зауважимо, що в Україні трапляються випадки порушення практично кожного елементу права на справедливий суд, визначеного Конвенцією. Тим не менш, тривалий вплив практики Суду на правову систему України, проведення низки реформ у сфері судоустрою, ухвалення нових процесуальних кодексів призвело, на нашу думку, до усунення основної частини системних недоліків українського правосуддя. Зауважимо, що все ще залишаються актуальними такі проблеми реалізації права на справедливий суд як затягування провадження понад «розумний строк», відсутність незалежності та безсторонності судів та окремих суддів, ненадання належної правової допомоги обвинуваченому/підсудному. У

наступному розділі дослідження ми дамо власні пропозиції щодо усунення та/або мінімізації вказаних проблем.

3.2 Шляхи удосконалення механізму реалізації права на справедливий суд в Україні

У попередньому підрозділі роботи ми, з огляду на результати аналізу юридичної доктрини та правозастовчої практики Європейського суду з прав людини, виділили кілька проблем, з якими стикаються особи, що мають намір реалізувати право на справедливий суд в Україні. У цьому підрозділі ми сформулюємо кілька пропозицій, які, на нашу думку, допоможуть подолати вказані проблеми.

Відтак, першою із вказаних нами проблем виступала **доступність правосуддя** для учасників кримінального провадження. Вважаємо, що для мінімізації цієї проблеми варто вжити таких заходів:

- оптимізація територіального розташування судів та, можливо, пом'якшення деяких правил визначення підсудності, задля забезпечення можливості особі звернутись до найбільш територіально наближеного суду;
- ширше застосування «електронного суду» як щодо можливості проводити допити у режимі відеоконференції при трансляції з іншого приміщення (дистанційне досудове розслідування), відслідковувати хід розгляду справи, отримувати судові повідомлення та повістки, так і щодо можливості надсилати окремі види документів за допомогою електронних засобів зв'язку [92].

Відтак, для більш широкого впровадження «електронного суду» та можливості більш оперативно надсилати виклики слідчого, прокурора, судові виклики пропонуємо викласти частину 1 статті 135 Кримінально-процесуального кодексу України у такій редакції: «1. Особа викликається до

слідчого, прокурора, слідчого судді, суду шляхом вручення повістки про виклик, надіслання її поштою, електронною поштою, чи факсимільним зв'язком, за допомогою месенджерів, здійснення виклику по телефону або телеграмою.»

Також пропонується внести такі зміни до частини 2 статті 136 згаданого нормативно-правового акту: *«2. Якщо особа попередньо повідомила слідчого, прокурора, слідчого суддю, суд про адресу своєї електронної пошти або контактні дані свого месенджера, надіслана на таку адресу повістка про виклик вважається отриманою у випадку підтвердження її отримання особою відповідним листом електронної пошти/повідомлення месенджера».*

Для більше частого використання режиму відео конференції у дослідженні судом доказів, пропонується нормативно розширити перелік підстав, за наявності яких стає можливим використання такого режиму. Відтак пропонуємо викласти частину 1 статті 232 Кримінально-процесуального кодексу України у такій редакції: *«1. Допит осіб, впізнання осіб чи речей під час досудового розслідування можуть бути проведені у режимі відеоконференції при трансляції з іншого приміщення (дистанційне досудове розслідування) у випадках:*

1) неможливості безпосередньої участі певних осіб у досудовому провадженні за станом здоров'я, через територіально віддалене місце проживання та/або перебування чи з інших поважних причин;

2) необхідності забезпечення безпеки осіб;

3) проведення допиту малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого;

4) необхідності вжиття таких заходів для забезпечення оперативності досудового розслідування;

5) наявності інших підстав, визначених слідчим, прокурором, слідчим суддею достатніми».

Крім того, для забезпечення приміщень судів для мало мобільних груп населення, варто забезпечити відповідність таких приміщень вимогам ДБН В.2.2-26:2010 Будинки і споруди. Суди від 17 травня 2010 року, у тому числі щодо облаштування земельної ділянки суду парковочними місцями для транспорту людей з інвалідністю, облаштування входів пандусами та, якщо приміщення суду займає більше одного поверху, відповідними ліфтами.

Вважаємо, що у випадку з можливими проявами **упередженості суддів та корупції у судах** законодавцем вже створено відповідні нормативно-правові акти, якими закріплено механізми протидії згаданім негативним явищам. Відтак, у разі, якщо заявник стикається із упередженістю чи корупцією, проблема, ймовірно, лежить у площині правозастосування. Крім того, ефективним способом запобігання корупції у судах є розширення повноважень колегії присяжних. Вважаємо, що здійснення кримінального провадження перед колегією присяжних дозволить мінімізувати ризики ймовірного корупційного впливу. Відтак, пропонуємо внести такі зміни для законодавства для розширення можливостей застосування у кримінальному процесі колегії присяжних:

Частини 2, 3 статті 21 Кримінально-процесуального кодексу України викласти у такій редакції: «2. *Кримінальне провадження в суді першої інстанції щодо злочинів, за вчинення яких передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк більше десяти років, здійснюється колегіально судом у складі трьох суддів, крім випадків, передбачених частиною 3 цієї статті.*

3. Кримінальне провадження в суді першої інстанції щодо особливо тяжких злочинів, здійснюється колегіально судом у складі трьох суддів, а за клопотанням обвинуваченого - судом присяжних у складі двох суддів та шести присяжних. Кримінальне провадження стосовно кількох обвинувачених розглядається судом присяжних стосовно всіх обвинувачених, якщо хоча б один з них заявив клопотання про такий розгляд».

Частину 2 статті 386 Кримінально-процесуального кодексу України доповнити пунктом 7 такого змісту: *«у складі колегії присяжних ухвалювати рішення про винуватість чи невинуватість підсудного».*

Наступною виділеною нами проблемою стали випадки **порушення презумпції невинуватості**. Якщо до ЗУ «Про прокуратуру» було внесено норму, яка передбачає притягнення до дисциплінарної відповідальності прокурорів у разі порушення ними у своїх публічних висловлюваннях принципу презумпції невинуватості (стаття 43 згаданого ЗУ), то судді за такі дії не несуть відповідальності. Відповідно, пропонуємо викласти підпункт а пункту 1 частини 1 статті 106 ЗУ «Про судоустрій та статус суддів» у такій редакції: *«1. Суддю може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності в порядку дисциплінарного провадження з таких підстав:*

1) умисне або внаслідок недбалості:

а) незаконна відмова в доступі до правосуддя (у тому числі незаконна відмова в розгляді по суті позовної заяви, апеляційної, касаційної скарги тощо), публічне висловлювання, що порушує принцип презумпції невинуватості, або інше істотне порушення норм процесуального права під час здійснення правосуддя, що унеможливило реалізацію учасниками судового процесу наданих їм процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків або призвело до порушення правил щодо юрисдикції або складу суду;».

Наступною проблемою, виділеною нами у підрозділі 3.1. стали надмірні строки провадження, що порушують право особи на розгляд її справи у **розумний строк**. Вкажемо, що тривалі кримінальні провадження, строк яких не відповідає вимогам розумності, зумовлені в нашій державі як суб'єктивними (недбалість працівників правоохоронних органів та суду, навмисне затягування провадження сторонами, наприклад, через тривале ознайомлення з матеріалами справи, неявки на судові засідання тощо), так і об'єктивними (надмірна завантаженість судів справами) обставинами. На останні можна вплинути за допомогою корегування національного

законодавства та правозастосовчої практики. Зокрема, вважаємо, що не зайвим би було більш активне використання передбачених у статті 468 Кримінально-процесуального кодексу України угод про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим та між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим про визнання винуватості. Це дозволило б розвантажити суди і розглядати інші справи більш оперативно та ретельно.

Крім того, можна розглянути досвід деяких сусідніх країн щодо створення мережі так званих «мирових» судів. Депутати Верховної Ради VI скликання вносили на розгляд парламенту проєкт закону «Про мирових суддів територіальних громад» (№ 3291 від 10 жовтня 2008 року), яким передбачалось створення мережі мирових суддів [84]. Тим не менш, проєкт отримав негативний висновок Головного науково-експертного управління [52] і був знятий з розгляду 03 червня 2010 року. Незважаючи на низку недоліків згаданого проєкту, він переслідував, на нашу думку, доволі перспективну ціль – створення системи установ, які б здійснювати «квазі-судочинство» та медіацію, розвантажуючи таким чином державні суди. Наразі, з огляду на активну реалізацію процесів децентралізації та створення низки об'єднаних територіальних громад (далі – ОТГ), створення мережі мирових судів виглядає ще більш обґрунтованою потребою. Тим не менш, при розробці нового проєкту закону «Про мирових суддів об'єднаних територіальних громад» вважаємо за необхідне врахувати зауваження Головного науково-експертного управління. Відтак, вкажемо, що, на нашу думку, на посаду мирового судді ОТГ може претендувати особа, яка відповідає таким вимогам:

- 1) бути громадянином України, не молодшим 25 років;
- 2) не мати судимості за вчинення умисного злочину;
- 3) мати повагу та авторитет серед населення відповідної мирової ділянки та об'єднаної територіальної громади в цілому;
- 4) мати вищу юридичну освіту;

5) мати досвід роботи за спеціальністю або у якості посадової особи з розгляду скарг, заяв і звернень громадян, третейського судді, медіації, іншої юрисдикційної діяльності не менше 3 років;

7) має володіти державною мовою [84].

Пропонуємо, щоб мировий суддя ОТГ громади обирався на строк 5 років особами, які проживають на території ОТГ і мають право голосу на місцевих виборах, з правом одноразового переобрання. Залежно від кількості населення, яке проживає на території ОТГ, пропонується вводити від 1 до 3 посад мирових суддів (у територіальних громадах, населення яких налічує до 10 тисяч осіб – 1 посада мирового судді, від 10 до 15 тисяч осіб – 2 посади мирових суддів, більше 15 тисяч осіб – 3 мирових суддів). Фінансування витрат на утримання мирового суду та оплату праці мирового судді має здійснюватись із місцевого бюджету.

Повноваження мирового судді можуть бути достроково припинені:

1) у разі набрання законної сили рішенням суду щодо визнання його винуватим у вчиненні умисного злочину,

2) за його власною заявою у зв'язку зі станом здоров'я чи особистими обставинами;

3) у разі смерті мирового судді; чи

4) за ініціативою не менше 25 відсотків населення ОТГ за допомогою проведення процедури повторних виборів мирового судді ОТГ.

Останньою виділеною нами проблемою стала фактична неможливість підозрюваного/обвинуваченого/підсудного належно захищати себе. Тож вважаємо за необхідне зміцнити гарантії **права на захист підсудного**. Для цього, зокрема, необхідно звернути увагу на функціонування системи безоплатної правової допомоги, яка має забезпечувати кожному обвинуваченому право на захист, незалежно від його матеріального становища. На жаль, доволі часто адвокати, які працюють за угодою з центрами безоплатної вторинної правової допомоги, не зацікавлені у результаті своєї роботи, а тому не докладають необхідних зусиль для

належного захисту їх клієнтів. Відтак, пропонуємо пункт 2 Методики обчислення розміру винагороди адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу (затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2014 р. № 465, в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 21 грудня 2016 р. № 1048) викласти в такій редакції:

«2. Розмір оплати за годину роботи адвоката за надання правової допомоги (Огод) становить 2,5 відсотка, а з 1 січня 2018 р. - 5 відсотків розміру прожиткового мінімуму, встановленого для працездатних осіб на момент подання адвокатом акта надання безоплатної вторинної правової допомоги з відповідними додатками (далі - акт) до відповідного центру. У разі постановлення виправдувального вироку розмір оплати за годину роботи адвоката за надання правової допомоги встановлюється у подвійному розмірі і становить 10 відсотків розміру прожиткового мінімуму, встановленого для працездатних осіб на момент подання адвокатом акта до відповідного центру.»

Отже, підсумовуючи, вкажемо, що пропонуємо:

1) для збільшення доступності правосуддя – розширити використання «електронного суду» (електронних викликів та повідомлень, допитів у режимі відеоконференцій тощо) та пристосувати всі приміщення судів до вимог, передбачених законодавством, для забезпечення безперешкодного доступу до них маломобільних груп населення;

2) для боротьби з проявами упередженості суддів та корупції у судах – розширити права і склад колегії присяжних у кримінальному провадженні та перелік ситуацій, в яких обвинувачений може вимагати створення колегії присяжних для розгляду його справи;

3) для уникнення випадків порушення презумпції невинуватості – ввести дисциплінарну відповідальність для суддів за публічне порушення цього принципу;

4) для забезпечення розумного строку розгляду справ – поширити практику укладення угод про примирення та про визнання винуватості та створити мережу мирових судів ОТГ;

5) для реалізації права на захист обвинуваченого – змінити Методику обчислення розміру винагороди адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, передбачивши фінансове заохочення для адвокатів, які зможуть досягти винесення виправдовувального вироку щодо свого підзахисного.

ВИСНОВКИ

У цій кваліфікаційній роботі магістра відповідно до поставлених завдань було розглянуто та досліджено:

По-перше, походження та історичний розвиток права на справедливий суд. Зокрема, питанням справедливості та ролі справедливого суду приділяли увагу ще у часи Античності. У роботі наводяться міркування Аристотеля, Платона, Цицерона, Ульпіана щодо змісту поняття справедливості. Також аналізуються погляди на справедливий суд середньовічних дослідників та науковців Нового часу, приділяється увага нормативним актам відповідного періоду. Проте, час найбільшого розквіту права на справедливий суд припадає на період другої половини ХХ століття, після ухвалення Міжнародного білля прав людини та регіональних правозахисних актів, таких як Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод.

По-друге, окреслено межі дії права на справедливий суд у кримінально-правовому аспекті. Зокрема, автор підкреслює, що стаття 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод гарантує справедливе судочинство як особам, які ініціювали цивільно-правове провадження, так і особам, які стали фігурантами кримінально-правового провадження. Для виокремлення категорій справ, у яких особам мають надаватись, крім загальних, ще і спеціальні процедурні гарантії, Європейський суд з прав людини розробив сукупність критеріїв, які з огляду на справу, де їх було вперше застосовано, були названі «критеріями Енгеля».

До цих критеріїв, зокрема, належить:

- 1) кваліфікація відповідно до національного права;
- 2) характер правопорушення;
- 3) суворість покарання, яке може бути застосоване до даної особи.

Зауважимо, що перший критерій не є вирішальним, і слугує лише точкою відліку, від якої відштовхується суд для ухвалення рішення. Два

наступних критерії можуть застосовуватись як окремо, так і мати кумулятивний (накопичувальний) ефект. Аналіз практики ЄСПЛ та національних правозастосовних права і практики дозволив дійти висновку, що у вітчизняній правовій системі правилами про спеціальні гарантії права на справедливий суд у кримінально-правовому аспекті має йтись, принаймні, у рамках таких проваджень:

- 1) Кримінальні провадження на будь-якій стадії процесу;
- 2) Провадження у справах про адміністративні правопорушення (наприклад, провадження щодо порушення правил дорожнього руху, дрібних крадіжок, адміністративно-караного хуліганства тощо);
- 3) Провадження щодо відсторонення від посад державної служби відповідно до ЗУ «Про очищення влади»;
- 4) Провадження щодо притягнення до відповідальності за порушення фінансового, митного, бюджетного законодавства.

По-третє, проаналізовано зміст процедурних та інституційних вимог до «справедливого суду» у розумінні статті 6 Конвенції. Інституційними вимогами іменують вимоги, пов'язані із правовим статусом суду, що розглядає справу заявника. Відповідно до інституційних вимог, розроблених у практиці ЄСПЛ:

- 1) Суд чи трибунал має бути «створений відповідно до закону»;
- 2) Суд чи трибунал мають бути «незалежними»;
- 3) Суд чи трибунал мають бути «неупередженими (безсторонніми)».

Лише за наявності всіх трьох обставин інституційні вимоги вважаються виконаними. Особливе значення приділяється незалежності судової системи та безсторонності судді при розгляді справи. При цьому, процедурні вимоги передбачають:

- 1) Справедливість провадження, що характеризується рівністю сторін, змагальним провадженням, мотивованістю судових рішень, застосуванням доктрини «плодів отруйного дерева» щодо доказів отриманих незаконним шляхом тощо;

2) Публічність судового розгляду;

3) Розумний строк провадження.

ЄСПЛ зі всією ретельністю аналізує дотримання всіх процедурних вимог. З набранням чинності діючого Кримінального процесуального кодексу України частину з цих вимог було закріплено законодавчо.

По-четверте, спеціальні процедурні гарантії права на справедливий суд у кримінально-правовому аспекті. До таких гарантій належать принцип презумпції невинуватості (частина 2 статті 6 Конвенції) та право на захист (частина 3 статті 6 Конвенції).

Принцип презумпції невинуватості отримав не лише широке закріплення у конституціях держав всього світу, а і визнання на міжнародному рівні. У найбільш спрощеному вигляді принцип презумпції невинуватості можна розуміти як заборону ставитись до особи як до винуватої у вчиненні злочину аж поки не набуде чинності судове рішення, яким вказується на її винуватість. У розумінні ЄСПЛ принцип презумпції невинуватості має включати принаймні такі положення:

1) особа не може бути примушена свідчити проти самої себе;

2) всі сумніви щодо винуватості особи мають тлумачитися на її користь;

3) у кримінальних провадженнях варто послуговуватись стандартом доказування «поза всяким розумним сумнівом»;

4) з особою мають поводитись як з невинуватою до того часу, аж поки не набуде законної сили остаточний вирок щодо неї, яким визнається її винуватість;

5) агенти держави мають утриматись від будь-яких заяв щодо винуватості особи до того моменту, поки щодо неї не буде винесено остаточного судового рішення, яке набуде законної сили;

6) особа не може бути визнаною винуватою у вчиненні злочину посмертно.

По-п'яте, право на захист як інша спеціальна гарантія реалізації права на справедливий суд. Встановлено, що будь-який підозрюваний/обвинувачений/підсудний у контексті права на захист має користуватись принаймні такими правами:

- 1) Право знати в чому її/його обвинувачують (частина 3 (а) статті 6);
- 2) Право мати достатній час та можливості для підготовки захисту (частина 3 (b) статті 6);
- 3) Право мати юридичне представництво або захищатись особисто (частина 3 (c) статті 6);
- 5) 4) Право на допит свідків (частина 3 (d) статті 6);
- б) Право на безкоштовну допомогу перекладача (частина 3 (e) статті 6).

По-шосте, проблеми реалізації права на справедливий суд у кримінально-правовому аспекті в Україні. До останніх, зокрема, можна віднести:

- 1) Проблеми **доступності правосуддя**, які включають в себе:
 - Юридичні перепони (заборона подавати скарги на судові рішення, непідсудність окремих категорій справ судам, скасування рішень суду у порядку наглядового провадження тощо);
 - Фізичні перепони (фізична неможливість з'явитись до приміщення, де відбувається судовий розгляд, непристосованість таких приміщень для перебування маломобільних груп населення/ осіб з особливими потребами);
 - Економічні перепони (надмірно високі ставки судових зборів та витрат, необхідних для ініціації провадження. Зазвичай не виникають у рамках кримінальних проваджень)
- 2) Порушення принципу незалежності і безсторонності суду, у тому числі:

- Неналежна побудова судової системи, яка не забезпечує автономне фінансування судової влади, існування можливостей для тиску і політичного впливу на суддів та присяжних тощо;

- Можлива корупція судах, або порушення безсторонності суду, вимоги неправомірної вигоди, тиск на фігурантів справи тощо.

3) Порушення принципу презумпції невинуватості, яке може проявлятися, зокрема, у:

- Необгрунтованих заявах представників уряду/ правоохоронних органів/ судової влади щодо винуватості особи до моменту набуття законної сили судовим рішенням, де визнається її винуватість;

- Перекладенні на обвинуваченого тягаря доказування своєї невинуватості замість вимоги до правоохоронних органів належним чином, за допомогою беззаперечних чи надійних доказів, довести правильність своєї позиції щодо обвинувачення особи;

- Порушення принципу змагальності кримінального судочинства, коли одна із сторін (найчастіше, сторона обвинувачення) отримує не передбачені законом переваги у доказуванні своєї позиції перед судом/присяжними;

4) Порушення розумних строків розгляду справи. У Кримінальному процесуальному кодексі визначено критерії, які слугують для оцінки адекватності тривалості судового процесу. Тим не менш, незважаючи на нормативне закріплення строків, доволі часто заявники скаржаться до ЄСПЛ на надмірну тривалість провадження щодо них чи їх близьких осіб.

5) Порушення права підозрюваного/обвинуваченого/підсудного захищати себе належним чином, наприклад:

- Ненадання безкоштовного перекладача особі, що не розуміє мову, якою ведеться судочинство;

- Заборона чи створення перешкод обвинуваченому у бажанні представляти власні докази та викликати свідків;

- Ненадання обвинуваченому можливості здійснити перехресний допит свідків, викликаних обвинуваченням;
- Неможливість обвинуваченому найняти адвоката або ненадання йому безоплатної правової допомоги у випадках, коли він не має коштів для оплати роботи адвоката.

По-сьоме, пропозиції щодо удосконалення механізму реалізації права на справедливий суд у кримінально-правовому аспекті в Україні. У рамках цього дослідження ми запропонували:

- для зростання доступності правосуддя для широких верств населення – розширити використання «електронного суду» (електронних викликів та повідомлень, допитів у режимі відеоконференцій тощо) та пристосувати всі приміщення судів до вимог, передбачених законодавством, для забезпечення безперешкодного доступу до них маломобільних груп населення (забезпечити їх інклюзивність);
- для боротьби з проявами упередженості суддів та корупції у судах – розширити прав і склад колегії присяжних у кримінальному провадженні та перелік злочинів, у разі обвинувачення в яких підсудний може вимагати створення колегії присяжних для розгляду його справи;
- для уникнення випадків порушення презумпції невинуватості – ввести дисциплінарну відповідальність для суддів за публічне висловлювання, що становить порушення цього принципу;
- для забезпечення розумного строку розгляду справ – поширити практику укладення угод про примирення та про визнання винуватості та створити мережу мирових судів ОТГ;
- для реалізації права на захист обвинуваченого – внести зміни до Методики обчислення розміру винагороди адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, передбачивши фінансове заохочення для адвокатів, які зможуть досягти винесення виправдовувального вироку щодо свого підзахисного.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Arab Charter on Human Rights adopted 15 September 1994/ The Swedish Foundation for Human Rights. URL: <http://www.humanrights.se/wp-content/uploads/2012/01/Arab-Charter-on-Human-Rights.pdf> (дата звернення 01 жовтня 2019 року)
2. Case of Adolf v. Austria on 26 March 1982 / HUDOC. European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57417> (дата звернення 04 жовтня 2019 року)
3. Case of Bendenoun v. France on 24 February 1994/ HUDOC. European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57863> (дата звернення 04 жовтня 2019 року)
4. Case of Benham v. The United Kingdom on 10 June 1996 / HUDOC. European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57990> (дата звернення 04 жовтня 2019 року)
5. Case of Demicoli v. Malta on 27 August 1991 / HUDOC. European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57682> (дата звернення 04 жовтня 2019 року)
6. Case of Deweer v. Belgium on 27 February 1980 / HUDOC. European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57469> (дата звернення 04 жовтня 2019 року)
7. Case of Engel and others v. The Netherlands on 8 June 1976 / HUDOC. European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57479> (дата звернення 04 жовтня 2019 року)
8. Case of Jalloh v. Germany on 11 July 2006 / HUDOC. European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76307> (дата звернення 04 жовтня 2019 року)

9. Case of Krestovskiy v. Russia on 28 October 2010 / HUDOC. European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-101314> (дата звернення 04 жовтня 2019 року)
10. Case of Luchaninova v. Ukraine on 9 June 2011 / HUDOC. European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104913> (дата звернення 04 жовтня 2019 року)
11. Case of Ruiz Torija v. Spain on 09 December 1994 / HUDOC. European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57909> (дата звернення 04 жовтня 2019 року)
12. Case of Batiashvili v. Georgia of 10 October 2019 / HUDOC. European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-196374> (дата звернення 04 листопада 2019 року)
13. Case of Belukha v. Ukraine of 9 November 2006 / HUDOC. European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-77950> (дата звернення 04 листопада 2019 року)
14. Case of Ibrahim and others v. The United Kingdom of 13 September 2016 / HUDOC. European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-166680> (дата звернення 04 листопада 2019 року)
15. Case of Kangers v. Latvia of 14 March 2019/ HUDOC. European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-191548> (дата звернення 04 листопада 2019 року)
16. Case of Knox v. Italy of 24 January 2019 / HUDOC. European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-191183> (дата звернення 04 листопада 2019 року)
17. Case of Korban v. Ukraine of 4 July 2019/ HUDOC. European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-194188> (дата звернення 04 листопада 2019 року)

18. Case of Krivolapov v. Ukraine of 2 October 2018 / HUDOC. European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-186431> (дата звернення 04 листопада 2019 року)
19. Case of Magnitskiy and others v. Russia of 27 August 2019 / HUDOC. European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-195527> (дата звернення 04 листопада 2019 року)
20. Case of Mulosmani v. Albania of 8 October 2013 / HUDOC. European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-126793> (дата звернення 04 листопада 2019 року)
21. Case of Salov v. Ukraine of 6 September 2005 / HUDOC. European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70096> (дата звернення 04 листопада 2019 року)
22. Case of Savinskiy v. Ukraine of 28 February 2006 / HUDOC. European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72592> (дата звернення 04 листопада 2019 року)
23. Case of Sigurður Einarsson and others v. Iceland of 4 June 2019 / HUDOC. European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-193494> (дата звернення 04 листопада 2019 року)
24. Case of Van Wesenbeeck v. Belgium of 23 May 2017 / HUDOC. European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-174119> (дата звернення 04 листопада 2019 року)
25. Case of Zagorodniy v. Ukraine of 24 November 2011 / HUDOC. European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-107561> (дата звернення 04 листопада 2019 року)
26. Case of Zhupnik v. Ukraine of 9 December 2010 / HUDOC. European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-102102> (дата звернення 04 листопада 2019 року)

27. Constitution of Afganistan of 2004 / ConstituteProject. URL: <https://www.constituteproject.org> (дата звернення 01 листопада)
28. Constitution of Algeria of 1989 / ConstituteProject. URL: <https://www.constituteproject.org> (дата звернення 01 листопада)
29. Constitution of Chile of 1980 / ConstituteProject. URL: <https://www.constituteproject.org> (дата звернення 01 листопада)
30. Constitution of Estonia of 1992 / ConstituteProject. URL: <https://www.constituteproject.org> (дата звернення 01 листопада)
31. Constitution of People's Republic of China of 1982 / ConstituteProject. URL: <https://www.constituteproject.org> (дата звернення 01 листопада)
32. Constitution of Plurinational State of Bolivia of 2009 / ConstituteProject. URL: <https://www.constituteproject.org> (дата звернення 01 листопада)
33. Constitution of Poland of 1997 / ConstituteProject. URL: <https://www.constituteproject.org> (дата звернення 01 листопада)
34. Constitution of Republic of Korea of 1948 / ConstituteProject. URL: <https://www.constituteproject.org> (дата звернення 01 листопада)
35. Constitution of Republic of the Congo of 2015 / ConstituteProject. URL: <https://www.constituteproject.org> (дата звернення 01 листопада)
36. Constitution of Turkmenistan of 2008 / ConstituteProject. URL: <https://www.constituteproject.org> (дата звернення 01 листопада)
37. Constitution of United States of America of 1789 / ConstituteProject. URL: <https://www.constituteproject.org> (дата звернення 01 листопада)
38. Declaration of Human And Civic Rights of 26 August 1789 / ConstituteProject. URL: <https://www.constituteproject.org> (дата звернення 01 листопада)
39. Fellman D. The defendant's rights today. Madison : University of Wisconsin Press, 1976. 446 p.

40. Human Rights in the Administration of Justice: A Manual on Human Rights for Judges, Prosecutors and Lawyers. Office of The High Commissioner For Human Rights In Cooperation With The International Bar Association, New York and Geneva, 2003 / International Bar Association. URL: <https://www.ibanet.org/Article/NewDetail.aspx?ArticleUid=E35E3BE4-A74B-4514-B8D4-B1045DD66E0C> (дата звернення 09 листопада 2019 року)

41. Judgment pursuant to article 74 of the Statute, ICC-01/04-02/12 / international Criminal Court. URL : <http://www.icc-cpi.int/iccdocs/doc/doc1579080.pdf> (дата звернення 12 жовтня 2019 року)

42. Nowak M. UN Covenant on Civil and Political Rights – CCPR Commentary, 2nd revised edition, N.P. Engel, Publisher, 2005

43. The European Court Of Human Rights in Facts & Figures. European Court of Human Rights Public Relations Unit, March 2019 / European Court of Human Rights. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/Facts_Figures_2018_ENG.pdf (дата звернення 05 листопада 2019 року)

44. UN Human Rights Committee (HRC), CCPR General Comment No. 13: Article 14 (Administration of Justice), Equality before the Courts and the Right to a Fair and Public Hearing by an Independent Court Established by Law, 13 April 1984. URL: <https://www.refworld.org/docid/453883f90.html> (дата звернення 01 жовтня 2019 року)

45. Vitkauskas D., Dikov G., Protecting the right to a fair trial under the European Convention on Human Rights, Council of Europe human rights handbooks, Strasbourg, 2012. URL: <https://rm.coe.int/16806f15fa> (дата звернення 05 жовтня 2019 року)

46. Американська конвенція про права людини (Пакт Сан-Хосе) від 1969 року / Конституанта. URL: <https://constituanta.blogspot.com/2011/02/1969.html> (дата звернення 01 жовтня 2019 року)

47. Аристотель - Сочинения в четырех томах. Том 4 / Перев. и ред. А.И. Доватура. М.: Мысль, 1983.- 830 с.
48. Африканська хартія про права людини і народів від 26.06.1981 року / Університет Міннесоти. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/Rz1afchar.html> (дата звернення 01 жовтня 2019 року)
49. Белкін М. Л. Презумпція невинуватості як складова права на справедливий судовий розгляд у рішеннях Європейського суду з прав людини. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2013. Вип. 15. С. 69-73.
50. В'юник М. С. Дотримання вимоги розумності строків при виконанні вироку у Кримінальному процесуальному кодексі України та практиці європейського суду з прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 315-318.
51. Велика Хартія Вольностей (Magna Carta) / Поетичні Майстерні. URL: <http://maysterni.com/publication.php?id=107962> (дата звернення 01 жовтня 2019 року)
52. Висновок Головного науково-експертного управління від 24.02.2009 на проєкт закону про мирових суддів територіальних громад № 3291 від 10.10.2008 / База «Законодавство України». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=3291&skl=7 (дата звернення 07 листопада 2019 року)
53. Головка О. П. Справедливий судовий розгляд в міжнародному кримінальному процесі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція*. 2013. Вип. 5. С. 321-325.
54. Городовенко В. В. Принцип справедливості судової влади: загальнотеоретичні аспекти. *Адвокат*. 2012. № 2. С. 20-24.
55. Грень М.Н. Генезис права на справедливий суд. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. № 13. С. 22-24

56. Грень Н. М. Право на справедливий суд: проблеми доступності та публічності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2015. № 825. С. 132-137.

57. Грень Н. М. Право на справедливий суд: проблеми незалежності та безсторонності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2016. № 837. С. 247-251

58. Гроций Г. О праве войны и мира / Научная электронная библиотека. URL: https://www.civisbook.ru/files/File/Groziy_Kn1.pdf (дата звернення 02 жовтня 2019 року)

59. Гутник В. В. Право на захист за допомогою обраного захисника у міжнародних кримінальних судах: загальна характеристика. *Право і суспільство.* 2016. № 1(2). С. 203-207.

60. Гутник В. В. Право на захист у практиці діяльності Комітету з прав людини, Міжнародного Трибуналу для колишньої Югославії та Міжнародного кримінального суду. *Адвокат.* 2010. № 1. С. 29-33.

61. Гутник В. Принцип презумпції невинуватості у практиці діяльності Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії та Міжнародного кримінального суду. *Юридична Україна.* 2010. № 2. С. 133-138.

62. Декларация прав Вирджинии 1776 года / Конституанта. URL: <https://constituanta.blogspot.com/2011/12/1776.html> (дата звернення 03 жовтня 2019 року)

63. Декларация независимости США / Громадянська освіта. Харківська правозахисна група. URL: <http://osvita.khpg.org/index.php?do=print&id=946555693> (дата звернення 01 жовтня 2019 року)

64. Декларация прав людини і громадянина 1789 року / Вікіджерела. URL: <https://uk.wikisource.org/wiki/> (дата звернення 01 жовтня 2019 року)

65. Дидро Д. Прогулка скептика, или аллеи / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Інститут філософської

освіти та науки, Кафедра філософії. URL: <https://www.kph.npu.edu.ua!/e-book/clasik/data/diderot/sceptic.html> (дата звернення 01 жовтня 2019 року)

66. Довідник із застосування статті 6 Європейської конвенції з прав людини / Рада Європи, Європейський суд з прав людини, 2014 рік. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_criminal_UKR.pdf (дата звернення 03 жовтня 2019 року)

67. Документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЄ від 1990 року / Організація з безпеки і співробітництва в Європі. URL: <https://www.osce.org/ru/odihr/elections/14304?download=true> (дата звернення 01 жовтня 2019 року)

68. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 / База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_0151 (дата звернення 01 жовтня 2019 року)

69. Звіт за результатами дослідження «Ставлення громадян України до судової влади», м. Київ, 2019 р. / USAID Програма «Нове правосуддя». URL: <https://rm.coe.int/report-razumkov-final/16809537f0> (дата звернення 06 листопада 2019 року)

70. Зубач І. М., Кушпіт В. П. Функція захисту за чинним Кримінальним процесуальним кодексом України: теоретико-правовий аналіз. *Право і суспільство*. 2015. № 4(2). С. 174-180.

71. Івасюк І. Г. «Розумність строків» у кримінальному провадженні України у світлі рішень європейського суду з прав людини. *Право та державне управління*. 2013. № 3. С. 72-76.

72. Качанов Є.О. Право на справедливий суд як основоположна гарантія прав людини: історичний розвиток концепції. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. № 5. С. 23-26

73. Керевич О. В. Право на захист як інститут кримінального процесу. *Часопис Академії адвокатури України*. 2015. Т. 8, № 1. С. 93-94.

74. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950 / База «Законодавство України». URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення 04 жовтня 2019 року)

75. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР / База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4373> (дата звернення 04 жовтня 2019 року)

76. Коровайко О. І. Щодо необхідності розмежування понять «правова допомога» та «захист» у кримінальному судочинстві України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 5. С. 100-104.

77. Кочура А. В. Презумпція невинуватості як галузевий принцип кримінального судочинства та її нормативний зміст. *Право і Безпека*. 2010. № 4. С. 163-166.

78. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI / База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення 03 жовтня 2019 року)

79. Маляренко А. О. «Публічність» та «гласність» цивільного судочинства в світлі норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. Число 2. С. 31-36.

80. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16.12.1966 / База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення 01 жовтня 2019 року)

81. Монтескье Ш. О духе законов / Научная электронная библиотека. URL: https://www.civisbook.ru/files/File/Monteskye_O%20dukhe.pdf (дата звернення 02 жовтня 2019 року)

82. Платон. Держава / Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/plato/plat01.htm> (дата звернення 01 жовтня 2019 року)

83. Плахотнік О. Реформування кримінального процесу України та реалізація конституційного права людини на захист в умовах впровадження європейських стандартів судочинства. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. Вип. 91. С. 104-108

84. Проект Закону про мирових суддів територіальних громад № 3291 від 10.10.2008 / База «Законодавство України». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=3291&skl=7 (дата звернення 07 листопада 2019 року)

85. Рішення Конституційного суду України від 25 грудня 1997 року N 9-зп / База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/v009p710-97> (дата звернення 04 жовтня 2019 року)

86. Рішення КСУ від 16 листопада 2000 року № 13-рп/2000 / База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/v013p710-00> (дата звернення 04 жовтня 2019 року)

87. Романів Х. Б. Забезпечення права на справедливий суд: міжнародне закріплення та вітчизняні здобутки. *Інформація і право*. 2018. № 3. С. 131-136.

88. Руссо Ж. Ж. Про суспільну угоду, або дослідження форми республіки / Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/rousseau/rous05.htm#kn2> (дата звернення 01 жовтня 2019 року)

89. Руська правда. / Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm> (дата звернення 01 жовтня 2019 року)

90. Сердюк В. В. Право на судовий захист у контексті змагальності сторін. *Адвокат*. 2012. № 9. С. 14 - 18.

91. Славко А. С. Принципи міжнародного кримінального права в діяльності міжнародного кримінального суду. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2014. № 2. С. 88-93.

92. Славко А.С., Василенко В.О. Доступність правосуддя як складова права на справедливий суд. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 69. С. 206-212
93. Соловей Г. В. Принцип змагальності відповідно до правових позицій Європейського суду з прав людини. *Право і Безпека*. 2012. № 2. С. 15-19.
94. Сопільник Р. Л. Право на справедливий суд у контексті практики Європейського суду з прав людини. *Митна справа*. 2014. № 1(2.1). С. 3-10
95. Трегубов Е. Л. Право на справедливий суд в практиці європейського суду з прав людини. *Форум права*. 2010. № 1. С. 358-363
96. Ульпиан Домиций. «Об обязанностях проконсула» / Античная литература. URL: <http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1392100000> (дата звернення 01 жовтня 2019 року)
97. Фулей Т. Презумпція невинуватості: концептуальні підходи. *Слово Національної школи суддів України*. 2012. № 1. С. 39-53.
98. Хартія основних прав Європейського Союзу від 07.12.2000 / База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524 (дата звернення 01 жовтня 2019 року)
99. Цицерон Марк. Избранные сочинения. Сер. «Библиотека античной литературы. Рим». - Перевод с латинского. - М.: Художественная литература, 1975. - 456 с.
100. Юлдашев С. О. Шляхи вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні. *Форум права*. 2013. № 1. С. 1227-1230.
101. Юхно М. О. Особливості міжнародно-правового регулювання права на захист особи у кримінальному провадженні. *Митна справа*. 2015. № 3. С. 22-27.
102. Яценко В. П. Право на справедливий суд: проблеми та шляхи розв'язання. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2014. № 3. С. 180-186.